

A SZEGÉNY EMBERRŐL

ÍRTA

Dr. ECSERI LAJOS

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAK IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1912

I.

A modern állam erejének és nagyságának legfőbb ismertető jelei: a népesség nagy száma s annak minél nagyobb és általánosabb anyagi jóléte és műveltsége. Hazánkban mindezekhez még egy kívánni valónk van: a magyarság túlsúlya minden téren, a művelődés, az anyagi erő s a lélekszám tekintetében egyaránt.

Mindez kockán áll és féltő, hogy odavesz, ha a népesség emelkedését hanyatlás váltja fel, még ha az nem épen a népesség számának fogyásában, hanem csak viszonylagos csökkenésében nyilvánkozik is. Akár az országban magában fogy a magyarság arányszáma a nemzetiségekhez képest, akár a külföldnek népszámban, anyagi jólétben s műveltségben való haladásával szemben marad el messzire, ez mindenképen nagy veszteség, sőt végzetes csapás lehet Magyarországra és a magyar nemzetre nézve.

Ha a népesség minél nagyobb számát és minél nagyobb jólétét döntő tényezőnek fogadjuk el a népek versenyében s ha felismerjük ezeknek nagy jelentőségét különösen hazánkra nézve, akkor nagyon fontos, hogy tisztán lássuk, melyek azon okok és hatóerők, melyek ezen a téren a fejlődést, vagy hanyatlást előidéznek.

A népesedési ügy törvényei arra mutatnak, hogy a népesség szaporodása mindig az alsó néposztályok szaporodásával van szoros kapcsolatban, tehát egyenesen attól függ valamely állam népességének sűrűsége, hogy az alsó néposztályok száma emelkedik-e és milyen arányban. Másfelől a családalapítás és általánosságban a népszám szá-

porodása a munkásosztálynál főleg a megélhetés könnyebb vagy nehezebb voltától függ; ha a gyermekek felnevelése könnyű s azok már fiatal korukban munkára, keresetre találhatnak, akkor a népesség emelkedésének mi sem áll útjában. A munkásnép erőteljes fejlődése és jó gazdasági helyzete tehát igen nagy fontosságú az egész nemzet gyarapodása és emelkedése tekintetében.

Nálunk, sajnos, egy évtized óta a meddő közjogi harcok miatt az alsóbb néposztályok helyzetének javítása iránt egészen megszűnt az érdeklődés. Az erősebb társadalmi néposztályok a közjogi viták közepette is megtudták védeni és erősen elő tudták mozdítani a maguk érdekét, de a munkás-osztály, politikai befolyás híján az államhatalmat nem volt képes saját céljai érdekében felhasználni. Pedig a magyar nép régi bajai nem voltak el azóta, hogy a törvényhozás azokkal nem foglalkozott, sőt éppen azért egyre erősödött azok hatása. Ennek egyik jelensége a kivándorlás ijesztő növekedése; a magyar nemzetnek oly betegsége ez, mely a szó szoros értelmében életerejét emészti. Az országgyűlés megalkotta ugyan az 1909. évi II. t. cikket, mely a kivándorlást szabályozta, azt sok tekintetben megszorítani igyekezett, de a kivándorlás okaival a törvényhozás nem foglalkozott. Így azután ez a törvény inkább eltérítette a figyelmet mélyreható közgazdasági bajainkról, amennyiben a közvélemény az új törvény által a kivándorlás kérdését elintéztnek, a bajt orvosoltnak tekintette. Ezen tévedést fokozta még az is, hogy akkor az 1908. évi amerikai nagy ipari és pénzválság következtében a kivándorlás csökkent s a visszavándorlás emelkedőben volt, úgy hogy a látszat szerint az a veszedelem, mely a magyar nemzetet az amerikai kivándorlás képében fenyegette, már múltfélben volt. Ebben azután a legtöbben meg is nyugodtak és örömmel beleélte magát az ország a nyugalom és biztonság érzetében. Ez azonban csak nagyon rövid ideig tarthatott, mert ezt az önámítást a kivándorlási statisztika újabb adatai halomra döntötték s a bajt ijesztő nagyságában tárták fel. Bekövetkezett, a mi úgyis tudnivaló volt, hogy a kivándorlóknak a kedvezőtlen

amerikai gazdasági viszonyok következtében erősen csökkent száma a jobb gazdasági helyzet beálltával csakhamar ismét nagyon megszaporodott. Míg 1908-ban csak 410,319 bevándorló érkezett az északamerikai Egyesült-Államokba, addig már a következő évben 957,105-en vándoroltak be. Ezek közül az 1909. évről szóló hivatalos jelentés szerint Olaszországból 221,964, Oroszországból 161,142, Ausztriából 117,087, Magyarországból 115,267, Angliából 86,458, Németországból 29,967, Görögországból 21,263, Svédországból 19,242, Törökországból 17,152, Norvégiából 15,798, Franciaországból 7238, Portugáliából 6142, Dániából 5631, Hollandiából 5573, Belgiumból 4206, Svájcban 3249, Spanyolországból 2928, Bulgáriából, Szerbiából és Montenegróból 2322, Romániából 1834, más európai országokból 108, Japánországból, Chinából, Indiából és Afrikából 112,444 bevándorló jött.

Mint ezen adatok is mutatják, de egyébként is ismeretes, Európának minden országa és népe meghozta áldozatát az új világrésznek a maga kivándorolt polgáiraiban.

Az amerikai bevándorlás az emberiség történetének egyik legnagyobb fontosságú és legtanulságosabb fejezete. A hódítási vágy és a gyarmatosítási törekvések, a vallási és politikai üldözések mind hozzájárultak az új világrész benépesítéséhez, de a kivándorlás fő mozgató ereje az európai népek gazdasági viszonyaiban keresendő; ezek okozták, hogy minden évben sokkal nagyobb tömegek vonulnak messze idegenbe, más világrész felé, mint a régi népvándorlások idejében. A gazdasági okok hatására vezethető vissza azon jelenség is, hogy a mely ország közgazdaságilag fellendült s ez által a nép kereseti viszonyai javultak, ott a kivándorlók száma nagyon megfogyott; Franciaországból, Nagybritanniából s újabban Németországból is aránylag kevesen vándorolnak ki, mert a nép otthon is talál elég munkát és keresetet. Helyettük azonban más népeket ragadott magával a kivándorlás folyama, melyek eddig attól meg voltak kímélve.

A kivándorlás gócpontjai mindinkább Európa déli és keleti országai felé vonulnak. Olaszország, Ausztria Magyar-

ország, Oroszország és a Balkán-államok egymással versenyezve, mindig nagyobb számmal ontják a kivándorlókat.

Hazánkban a tömegesebb kivándorlást Felsőmagyarország egyes vidékeinek bányamunkásai kezdték meg a múlt század hetvenes éveinek végén. Az ok a keresethiány és nyomorúság volt; akkor még nem voltak azon a vidéken olyan vállalatok, melyek munkát adhattak volna, pedig még akkor szerény eszközökkel útját lehetett volna állni a kivándorlásnak. Később, a mikor már az amerikai munkabérekkel megismerkedtek és a hazaküldött megtakarítások mindig több embert készítettek a kivándorlásra, ez lehetlenné vált, bár azóta a vas- és szénbányászat nálunk is nagyon fellendült s a munkabérek is jelentékenyen emelkedtek.

Körülbelül hasonló okokból kezdődött az ipari munkások kivándorlása is, nem volt munka és igen alacsony volt a munkabér; ennek emelése céljából munkaszünetések keletkeztek, melyek némely iparágban hosszan tartottak és sűrűn következtek egymásután, ilyenkor mindig számos munkás kért útlevelet. Szokásba jött, hogy a munkaszünetés kiütésekor annak sikere érdekében a munkások egy része eltávozott s Németországban keresett munkát; ha a strike rövidesen megszűnt, visszajöttek, de ha pár hétnél tovább tartott, kimentek Amerikába. A munkaszünetések miatt sokszor olyan munkások is kénytelenek voltak kivándorolni, kik dolgozni szerettek volna, de a többi munkások vagy a szakszervezet nyomása folytán azt nem teheték.

Így azután a munkások száma megfogyott, ennek következménye a munkabérek jelentékeny emelkedése lett s míg eleintén a munkás kénytelen volt kivándorolni, mert nem volt munka, később, kivált mióta a nagyobb arányú iparfejlesztés megkezdődött, lett volna munka, de most meg munkásokban van hiány. Az iparfejlesztéssel is, mint sok más intézkedéssel, legalább a kivándorlás korlátozása szempontjából, megkéstünk. *

* *A kivándorlás.* A magyar gyáriparosok országos szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. Budapest 1907.

Újabbban a magyar kivándorlók legnagyobb része a kisbirtokosság és a mezőgazdasági munkások sorából kerül ki. Valamikor épen a kisgazdák anyagi jólétének emelkedése és a mezőgazdasági munkásnép gyors szaporodása mentette meg Magyarországot a teljes elbukástól s ezen néposztályok gyarapodásának köszönhető az ország, hogy ezer vérző sebet kiheverte s a legszomorúbb viszonyok közül a virágzás magos fokára emelkedett. Hogy a kisgazda és a mezőgazdasági munkás most már nem tud itt-hon megélni és kivándorolni kénytelen, ezen hazánkat annyira közelről és annyira szomorúan érdeklő jelenség megértésére szükséges ezen társadalmi osztályok fejlődésére rövid visszapillantást vetni.

A jobbágység eltörlése előtt ezen két társadalmi osztály közti különbség nem volt oly éles és határozott, mint manapság. Egyformán súlyos elnyomatás alatt szenvedett minden jobbágy, akár parasztgazda volt, akár zsellér. A gazda és cseléd közt sem emelkedett valami magos válaszfal. Az előbbi az úrbéri telek birtokba vételekor csak néhány darab jószággal és gazdasági eszközzel volt vagyonosabb; kellett, hogy vetőmagja és esztendeig való kenyere is legyen. Gazda és cseléd együtt dolgoztak, együtt étkeztek s bizonyos patriarchális viszony volt köztük. Erre mutat az is, hogy a magyar nyelvben a cseléd és család szavak egy eredetűek, melyeket a nép nyelve még ma is nem egyszer felcserél. A szegény ember mikor pihenő idejében kis gyermekét erő karjára veszi s vele beszélget, kis szolgámnak, kis cselédemnek szólítja. Viszont mikor a gazda takarás idején az aratókat és gyűjtőket kiviteti, így beszél róluk: «kimentek már ezek a családok»; a cséplésnél meg úgy számít, hogy 24 család kell a cséplőgéphez. Azt is gyakran hallani, ha jegyespár megy végig az utcán: «de szép pár cseléd», vagy ha feltűnően csúnyák: «de csúnya egy pár cseléd». Öreg házaspárról így szoktak megemlékezni: «öreg cselédek». Az asszony név pedig fehérchseléd, vászonchseléd; ezek nem lealázó kifejezések.

Lényeges változás az úrbéresek és zsellérek, valamint a gazdák és cselédek közti gazdasági és társadalmi

viszonyokban csak a múlt század közepe táján következett be.

A jobbágyság eltörlése és az úrbéri tartozások megváltása, az ú. n. örökváltás, a régi úrbéres gazdákból földbirtokosokat, a zsellérekből mezei munkásokat teremt. A föld korlátlan tulajdonának megszerzése, hozzávéve még a közös legelők elkülönítését s egyéni tulajdonba kiosztását, a földnek jobb, gondosabb művelését eredményezte és a munkáskezek szaporítását tette szükségessé. A zsellérek ugyan mit sem kaptak a kiosztott földekből, sőt a közös legelő használatát is elveszítették, de egyelőre a megszapordott munkában s a vele járó magosabb munkabérekben bő kárpótlást találtak.

A másik, gazdaságilag nagyfontosságú esemény az volt, hogy a szabadságharc leverése után Ausztria és Magyarország között a forgalom teljesen szabadabbá lett, a vám-sorompó megszűnt, ami a gabonakivitel emelkedésére, ez viszont a gabonaárakra nagyon kedvezőleg hatott. A kivitel emelkedése által szilárd alapot nyert a gabonatermelés, ami azt nagyon előmozdította. Különösen nagy lendületet vett a gabonatermelés a krími háború óta egész Európában felszínre került igen magas gabonaárak következtében. Ez időben tértek át az addig túlnyomólag állattenyésztéssel foglalkozó alföldi gazdaságok az egyoldalú szemtermelésre. Az úrbéri rendezés alkalmával kiosztott legelőt, ha csak némileg is alkalmas volt gabonatermelésre, feltörték. Ezen átalakulás ismét több munkaerőt kívánt, mert a hol azelőtt egy pásztor vagy gulyás elég volt néhány bojtárjával ezer hold földre, ott most legalább húsz eke szántott s a gazdálkodáshoz, kivált az aratáshoz, húszannyi munkás kellett, mint azelőtt. A gazdasági teendők megszapordván, a gazdálkodás központja mindinkább a külső határban lévő szántóföld lett, miáltal a nagyhatáru alföldi mezővárosokban és nagyközségekben egész különös gazdálkodási mód, az alföldi tanyarendszer fejlődött ki. A magosabb gabonaárak, a szemtermés egyoldalú fejlődése és a földárak emelkedése a már előbb megkezdett folyamatszabályozást is nagyon siettetete. A védgátakat teljes erővel

építették, a magas gabonaárak miatt a réteket is feltörték s a régi nádasok is búzatermő földekké változtak. A folyók szabályozása és később a gazdasági fellendülés és a forgalom kifejlődése folytán mindinkább szaporodó vasutak töltéseinek építése egészen új munkásosztályt teremtett, az alföldi földművesmunkások ekkor kaptak rá a kubikmunkára, a mely azóta számtalan szegény embernek főfoglalkozása. Különösen nagy szükség volt földmunkásokra a múlt század hetvenes éveiben uralkodó árvizek elleni védelem idején, mikor a sok és sürgős töltésépítési és javítási munkánál jó ideig öt forint napi keresete is volt a jó dolgos embernek. Ezen nagy kereset nemcsak a napszámra, hanem a cselédbérekre is befolyással volt; a kubikmunka, hatása alatt a cselédbérek is nagyon emelkedtek s a régebben szokásos természetben való bérek helyett mindinkább a pénzber lett az uralkodó.

A földművelés nagy átalakulása a szegény ember sorsára, életmódjára is döntő hatást gyakorolt. A régi zsellérek helyére számos külön foglalkozási ág lép, melyek közül a gazdasági cselédeken kívül a részes arató- és cséplőmunkások, kubikosok, napszámosok és tanyások a legnevezetesebbek. A munkamegosztás következménye, hogy míg a régibb időben a földművelés minden csínyját-bínját ismerte minden szegény ember, mostanában nagy része már csak aratás idején foglalkozik mezőgazdasági munkával, a mi soknak meg is látszik a dolgán, mert a kasza sem áll jól a kezében. Kukoriczaföld művelése és sertéshizlalás, mint mellékfoglalkozás, általános szokásban van. A tanyások különösen jószágtenyésztéssel foglalkoznak. Csak az uradalmi cselédek és a tanyások laknak családostul kint a határban, a szegény ember többnyire városi lakos a magyar Alföldön. Bent lakik a városban a kisebb gazdaságokban lévő cselédek legnagyobb részének családja, is. Ily viszonyok között az alföldi mezővárosokban igen nagyszámú, szorgalmas, meg lehetős jó keresetű, de teljesen vagyontalan munkásosztály keletkezett. A népesség száma tulajdonképen ezen néposztály útján növekedett. A gazdák családjánál inkább vagyoni, mint számbeli gyarapodást találunk, mi a régibb

időben abban mutatkozott, hogy ugyanazon család mindig több jobbágytelket fogott fel és vett munkába, most pedig egyes családok mind több-több örökföldet vesznek.

Tudvalévő, hogy az ország több vidékén, a hol nehéz földhöz jutni, a földbirtok megosztásának megakadályozására egy- vagy két- gyermekrendszer dívik. De a hol nincsenek is ily viszonyok, az utódok sorsáról való gondoskodás bizonyos korlátokat állít a jobbmódúaknál a természetes szaporodás elé. A kisbirtokos gyermekei, mivel napszámba nem járnak, nem élhetnek meg az apai vagyonból. Már a házasságot is korlátozza náluk azon szempont, hogy nem akarnak egy koldusból kettőt csinálni. A szegény embernél ellenben a gyermek csak az első években teher, később inkább segítség.

Számos közgazdasági írónk szem elől téveszti ezen igazságot, mikor a magyarság számbeli nagy megerősödését, a nemzetiségek feletti túlsúly megszerzését a magyar paraszt osztálytól várja, a mi alatt nyilvánvalólag kisbirtokosokat ért és ezért a kisbirtokos osztály fejlesztésében látja a nemzeti nagysághoz vezető egyedüli utat. A tények ily elferdítése s az eszmék összezavarása egyrészt minden tudományos alaposág nélkül való, másrészt czéltalan is oly propaganda, mely által csak igen kevés eredmény érhető el. Népeiségünk fejlődésének ezen irányával és a fentebb vázolt gazdasági alakulásokkal van kapcsolatban és egyik jellemző vonása Magyarország gazdasági viszonyainak a semmi nélkül álló napszámosok nagy arányszáma – körülbelül 40% – a kereső népesség többi rétegeihez képest, míg Ausztriában az összes munkásoknak csak tizedrésze napszámos, pedig ott ipari munkával sokkal több napszámos foglalkozik, mint nálunk.

Ily állapotban találta kisgazdáinkat és gazdasági munkásainkat a múlt század utolja felé bekövetkezett mezőgazdasági válság, mely az egész európai mezőgazdaságot megrendítette és hazánkban, mint túlnyomólag földműveléssel foglalkozó országban, még súlyosabb következményekkel járt, mint más államokban.

A magos gabonaárak korszaka a múlt század nyolcz-

vanas éveinek elején véget ér s 1884-től kezdve hosszú ideig olcsó volt a búza egész Európában. Ekkor vált érezhetővé Nyugot-Európában az amerikai búza versenye, az ottani termelés rohamos emelkedése és a szállítási költségek csökkenése következtében. Nálunk pedig a kelet-európai olcsón termelő országok versenye nyomta le az árakat. Ezen országokban a föld ára alacsonyabb, a munka olcsóbb, az adó kevesebb és a földművelés extensívebb, tehát kevesebb költséggel jár, a búza minősége is silányabb s így azt olcsóbban adhatták. Vámvédelem pedig 1882-ig egyáltalán nem volt, attól fogva búzára csak 50 kr., lisztre 1 frt 50 kr. mmázsánként, mely vámok 1887-ben búzára aranyban számítva 1 frt 50 kr-ra, illetve lisztre nézve 3 frt 75 kr-ra emelkedtek. De kellő védelmet ezen vám sem nyújtott, nemcsak a vámtételek alacsonysága miatt, hanem az örlési forgalommal való visszaélések és főleg a szerb búzá-
nak nyújtott azon kedvezmény miatt, hogy határforgalom címén csak a vám felét fizette. Ezáltal, ámbár Ausztriában állandóan jó és biztos piacunk volt, még oly években is igen alacsony áraink voltak, mikor a monarchiának alig volt említésre méltó gabonakivitele, például 1892., 1893. és 1834-ben, mikor tehát gabonafeleslegeink csekélységét tekintve, lehetnek volna igen magas áraink is. De oly években sem volt jó ára a gabonának, az 1897. évi Ínséges esztendő kivételével, mikor a monarchiának nem volt kiviteli feleslege, hanem inkább búzabehozatalra szorult.

Az olcsó gabona- és jószágárak következtében a magyar gazda éveken át haszon nélkül dolgozott, gyengébb termésű években pedig sokszor ráfizetett a gazdálkodásra s azt a legtöbben csak jó reménység fejében folytatták. Panaszolták is gyakran: «Mit ér az életmódunk; ott lehet a föld, ha nem terem.» Fel is hagytak volna vele sokan, de nem tudtak mihez fogni. «Nincs más mesterségünk, máshoz nem ériünk», – «ha nem vetünk, nem eszünk», szokták mondani. Növelte a bajt, hogy az adók és egyéb közterhek nálunk aránytalanul súlyosabban terhelték a kisgazdát, mint a nagybirtokost. Így van az jelenleg is, bár az új adótörvényekben némi javítás és könnyítés történt, de ezek

csak az állami adóra vonatkoznak s nagy részben még nem is léptek életbe. Még mindig áll az, hogy adórendszerünk nemcsak hogy nem progressív, hanem inkább az ellenkezőjének mondható. Csökkenő bevétel és nagy közterhek mellett a földbirtok eladósodása egyre nagyobbodott, különösen rossz termések után kellett a kisgazdának földjét drága kamatozású s a földbirtok természetének meg nem felelő, bármikor felmondható kölcsönökkel megterhelni. El kellett fogadni a feltételeket, ha súlyosak voltak is, az adósnak «térdet, fejet kellett hajtani». Egyik jó emberem, ki valamikor huszárörmester volt, midőn már eléggé leterhelt földjére újabb kölcsönt volt kénytelen felvenni, ilyen panaszra fakadt: «Harmincz esztendeje, hogy a kardot letettem, azóta mindig mint egy béres, aztán nincs semmi láttatja. Egyszer se mulattam, mégis mire jutottam!» Ily körülmények közt sok kisgazdának, kiket rossz termések, elemi csapások tettek tönkre, kik tehát «az idő szegényei» voltak, meg kellett válni földjétől, azokat nem is említve, kik saját könnyelműségüknek estek áldozatul s kiket a nép a «maguk szegényeinek» nevezett. A kik földjüket meg tudták is tartani, erre csak a legszigorúbb takarékoság s a legegyszerűbb életmód mellett voltak képesek, a kisgazdák úgyszólván kenyéren és szalonnán élve tudták magukat annyira megelőzni, hogy kötelezettségeiknek eleget tehettek. Mivel sok példa volt arra, hogy a ki költekező életmódot folytat, mind elpusztul, azért nagyon szigorúan elítélik azokat, a kiknek nem kell, csak a nagy fényesség, például szokás-mondás: hogy el kell annak a gazdának pusztulni, kinek tanyájában jegenyefa, meg páva madár van, vagyis a hol feleslegest tartanak, a nélkülözhetlennél többet költenek, tehát fényeskednek. Ily egyszerű életmód mellett az, kinek adóssága nem volt, jobb években a nehéz viszonyok ellenére föltre is tehetett s szerezhetett is valamit; módosabb gazdáink is jövedelmükhöz képest többnyire igen egyszerűen éltek s így ha már feleslegük volt, vagyonuk önmagától folyton gyarapodott. De a ki nagykamatú adóssággal birkózott, többnyire képtelen volt földjét megtartani, mert bár azzal vigasztalta magát, hogy

«vergődik az ember, a míg megvan», «kóczmadzag, hadd huzakodjon», mégis «a mit nagyon húz az ember, csak elszakad», egyszer csak azon vette észre magát, hogy kiszaladt alóla a föld. Az elpusztult kisgazda nem szívesen jár otthon napszámba, ezt nem engedi büszkesége, fogadott cselédnek menni is átall, ha rá volna is szorulva. Azt szokta mondani: «ha már eddig megvoltam a magam szegénységében, fogadott cseléd nem leszek». Még a fia, vagy lánya sem szeret otthon szogálatba állni, mert nagyralátó. Inkább elvonulnak más vidékre, újabban pedig Amerikába vándorolnak ki. Sok kisgazda azért volt kénytelen kezébe venni a vándorbotot, hogy Amerikában keserves, de jól fizetett munkával keressen meg annyit, a miből terhes adósságait kitisztázhassa és földjét megtarthassa. Miután ez sok kivándorlónak sikerült s ezek sok pénzt küldtek haza, mind többen követték példájukat s a kivándorlás áradata olyanokat is magával ragadott, kik ezzel nem lettek volna kénytelenek. Igen sokszor megtörtént, hogy olyanok vándoroltak ki, a kik építkeztek, vagy építeni akartak, vagy pedig parcellázásra kerülő birtokokból vettek, rendszerint drágán s a törlesztésre szükséges pénzt mentek megkeresni.

Sokat vitatott kérdés, hogy birtokviszonyaink mennyiben okozói, vagy előmozdítói a kivándorlásnak; igen sokan a nagybirtoknak, különösen a kötött birtoknak tulajdonítják a kivándorlás ijesztő emelkedését, míg mások adatokkal igazolják, hogy a kivándorlás épen nem nagyobb, sőt inkább kisebb oly vidékeken, a hol a nagybirtok van túlsúlyban. Az igazság szerintem az, hogy ilyen vidékeken a kedvezőtlen birtokviszonyok hatása nem a kivándorlás emelkedésében, hanem inkább a népszaporodás akadályozásában, a születési arány csökkenésében nyilvánul. Különösen a jobbmódú kisgazdáknál oka a gyermekszaporodás korlátozásának. Nehéz megmondani, hogy a két baj közül melyik a nagyobb.

Mezőgazdasági munkásaink kivándorlására részben szintén a mezőgazdasági válság adott okot. A gazdálkodás csekély jövedelme folytán, a mennyire csak lehetett, takarékoskodni kellett, kevesebb befektetéssel, kevesebb munkással,

alacsonyabb munkabér mellett iparkodtak az egyensúlyt helyreállítani. Mindez az okszerű gazdálkodás rovására ment s az egyoldalú szemtermelésre vezetett. Csakhogy ily gazdálkodás mellett egy-két rossz termés alaposan megronthatja a mezőgazdaság helyzetét és a munkásnép kereseti viszonyait is. A mezőgazdasági munka különösen száraz esztendőkből sokkal kevesebb, nem kell a szegény ember ilyenkor semmire sem. A gazdasági gépek is mindinkább kezdtek elterjedni, ezek is sok munkást feleslegessé tettek. Miután a folyamatszabályozási munkálatok is nagy részben be voltak már fejezve és szárazabb esztendők is következtek, a kubikosok munkája is kevesbedett s azt rosszabbul is fizették, ezért soknak közülök a földműveléshez kellett visszatérni. Mezőgazdasági ipar hiányában, mint ismeretes, földművelésünk az év nagyobb részében nem képes munkásainak állandó munkát és jó bért biztosítani, különösen a téli hónapokban volt nagyon csekély a napszám, úgy hogy a szegény ember, ha munkát kapott is, sokszor igazán éhbőr mellett volt kénytelen dolgozni.

Nem csoda, hogy ily viszonyok közt általános volt az elégedetlenség, a mit még fokozott a legtöbb vidéken dívó robot és uzsora, melyek a szűkös keresetet még inkább megcsorbították. Épen ezek miatt törtek ki az első socialista lázadások is a mezőgazdasági munkások közt.

A socialismus gyors elterjedése folytán az aratási strike veszedelme is felmerült, és az 1897. évben, midőn igen nagy szalmatermés volt s az ledőlt, a búza szeme pedig megszorult, tehát igen nehéz aratás s igen rossz termés volt, a magyar Alföld legnagyobb részén a munkások felbontották az aratási szerződéseket és csak a gazdára nézve" igen súlyos feltételek mellett arattak le. A kedvezőtlen munkabérek, a gyenge kereset és a folytonos izgatás miatt a hazafias érzés is csökkent lassankint, mert hiszen, mint az izgatók hirdették, a haza semmit sem ad a szegény embernek, még munkát sem tud adni. Sokszor az alacsony munkabérek miatt haragos elkeseredésüknek adtak kifejezést a kivándorlók s másokat is felszólítottak, hogy példájukat kövessék s vándoroljanak ki az új hazába. Téves állítás,

hogy itthon is csak oly jól megélhettek volna a kivándorlók, ha annyit dolgoztak volna, mint a mennyit Amerikában kell nekik dolgozni; tagadhatatlan, hogy itthon nem volt elegendő munka. De nem is volt kellő érzék a nép bajainak felismerésére s orvoslására nézve, az állam és társadalom majd úgy voltak a szegény ember dolgával, mint az a fukar ember, ki süket maradt minden kérésre s csak azt hajtogatta: «Egyik fülem bal, a másik nem hall».

Lehet-e joggal elítélni az itthon nyomorgó, munkát sem találó, olykor koplaló embert, ha nem tud ellenállni a váagnak és ereje tudatában ő is szerencsét próbál a csodás új világban, hol mindenki oly sok pénzt keres. Keserves érzés, ha az ember azt tapasztalja, hogy felesleges ezen a világon. A szegény ember látja, hogy itthon felesleges, hogy nélküle is kerek a világ, azért oda megy, a hol kedvesebb, a hol munkáját megbecsülik. A magyar embernek különben is természetében van, hogy rövid idő alatt nagy munkával sokat akar keresni. Nem fél a nehéz munkától, csak jól fizessék. Azért vállal kubikmunkát, azért fogja fel a gabonát résziből learatni a rekkenő nyári melegben. Azért adja gyermekeit marokverőnek, vagy más ilyen nehéz munkára, például cserepesnek; azt tartja, ha most, míg fiatal, nem bírja a dolgot, akkor soha sem bírja. A magyar munkás természetében van az úgynevezett vetiség, a mi az erő öntudatát s az abból eredő szinte túlzott büszkeséget jelenti, például «dicsekszenek erejünkkel azok a vetikédő kubikosok.» így tesz a fuvaros, mikor a terhes kocsi farát felemeli, vagy a magtári napszámos, ha fogadásból két zsák búzát visz egyszerre. Nagyon erős emberek szokása az a nagy vetiség, mely utoljára is megtöri őket. Népünk ezen tulajdonsága is sokakat vitt Amerikába, kik úgy gondolkoztak, hogy a hol más annyi pénzt tudott keresni, ő hogyan élne ott meg.

Ezen okok miatt mindinkább szaporodott a kivándorlók száma, míg csak a munkakinálat csökkenése az egyensúlyt némileg helyre nem állította. A kivándorlás által megfogyatkozott munkáskezek hiánya azonban súlyosan érezhető lesz, mihelyt jobb termékek következnek s ennek eredménye a túlságosan magas munkabér, a melyet a gazda ki

nem bírhat. Akivándorlás, mint a munkabér szabályozója és a munkásnép megélhetésének biztosítója, mindenestre szomorú dolog és egészségtelen állapot.

A gazdasági okokon kívül a mezőgazdasági munkások s a kisgazdák kivándorlásának elég gyakran oka volt még törvényeink és közigazgatásunk rosszása is, az agyonkormányzás, minden csekélységért való büntetés, szolgabírák és községi jegyzők basáskodása, a csendőrök kegyetlenkedése és a szabad mozgás korlátozása, a mi az életet sokszor majdnem elviselhetetlenné s az itthon tartózkodást kellemetlenné tette.

Másik baj, kivált faluhelyen, hogy a járásbíróság, szolgabíróság messze van, s a szegény ember sok időt veszít, ha igazságát keresi. Lassan intézik ügyét s míg az véget ér, amint panaszolni szokta: «elszaggat egy pár csizmát és elnyű egy kalapot» a sok utánjárással s alázatos köszöntgetéssel. Az ember nem is hinné, ha nem tapasztalná, hogy sokszor mennyi bajjal és kellemetlenséggel jár valamely közönséges hivatalos eljárás, például egy haláleset bejelentése. Sajnos, kevés az előzékenység nálunk a közönség iránt és általában kevés az emberség az emberekben. A népnek ügyes-bajos dolgaiban jól esnek egyszer-mászor egy kis útbaigazítás, hiszen a példabeszéd szerint: «kicsi koczogtatás sok szaladást megment». Tehát nem volna szabad a szegény embert durván elutasítani, vagy dolgát elodázni. Fontos ok nélkül úgy sem fordul a hatósághoz; sokat tart arra, hogy «sem bírójának, sem papjának nem szokta a fejét fájlalni». - A katonai szolgálat terhe alól való menekülés vágya is osztálykülönbség nélkül sok hadköteles fiatal embert kivándorlásra készítet. Fontos oka volt még a kivándorlás emelkedésének az a rossz bánásmód, melyet az ország számos vidékén a közigazgatási tisztviselők s a nagyobb birtokosok az alsó néposztály iránt tanúsítottak, így például az 1897. évi szabolcsmegyei socialista zavargásoknak, melyekben leginkább kisgazdák vettek részt, egyik oka, mint a vizsgálat kiderítette, az volt, hogy a földbirtokosok s az úri emberek a parasztnépet, még a jóval idősebbeket is tegezni szokták. Sok gazdaságban még a botos-béres is

tegezt a magánál sokkal öregebb embereket, azt hiszi, csak így tarthat tekintélyt, pedig ezzel csak a saját ostobaságát bizonyítja. A régi jobbágykorszakból fenmaradt ezen szokás kétségkívül nagyon bántja a szegény ember önértetét s ilyenek miatt nemcsak az öregek békétlenkedtek, hanem a népiskolát végzett, vagy katonaságot kiszolgált, némi műveltségre szert tett fiatalság is.

Ezzel szemben csodás vonzó erővel hatottak az Amerikából érkezett hírek az ottani korlátlan szabadságról és teljes egyenlőségről, hogy ott a munkást mennyire megbecsülik s úrnak, feleségét úrnőnek tisztelik. Hogy a vendéglőben a gyár mérnöke és vezetői együtt szórakoznak a munkásokkal, hogy a vasúton nincs harmadik osztály s a munkás együtt utazik a gazdag polgárral. Hogy nem kell munkakönyv, sem semmiféle bizonyítvány, hogy valaki munkába állhasson s mindenki, üzhet bármi foglalkozást előképzettség s vizsga igazolása nélkül is s elérhet bármely magas állást, csak tehetsége legyen hozzá. Akárhány kivándorlót! hazaküldte képmását, mely mutatja, hogy úri ruhában jár; bizonyos, hogy jó dolga van. Híre jár országszerte, hogy Amerikában mily-sokat keres a munkás, hogy milyen jól él, húst eszik naponta többször is; e mellett még sokat félre is tehet keresetéből, mit a sok haza-küldött pénz is bizonyít. A kivándorlás rohamos emelkedésének főoka épen az itthoni szűkös kereset és az amerikai magas munkabérek közti nagy különbség ez csábított legtöbb embert a kivándorlásra, s ez az oka, hogy a megélhetés nehézsége mellett mindig többen meggazdagodási vágyból vándorolnak ki.

Kérdés már most, hogy ezen remények valóra válnak-e s hogy a kivándorlók, vagy legalább nagyobb részük elérik e céljukat. A mit a kivándorlók életmódjáról, szerencséjükről és balsikereikről tudunk, az épen nem megnyugtató. Egyik nagy baj, a mi első tekintetre szembeötlik, hogy nem abban a foglalkozásban találnak munkát, a melyhez értenek. Az északamerikai Egyesült Államokban a magyar kivándorlóknak csak csekély töredéke, alig 3-4 százalék;-foglalkozik földműveléssel, ezek is inkább konyhakertészek,

mint igazi földművelők. A mezőgazdasági munkát a farmerek leginkább maguk végzik családjuk tagjaival, rendkívül sok mezőgazdasági gépet használnak, hogy minél kevesebb fizetett munkásra legyen szükségük s ilyeneket csak a legsürgősebb munka idején alkalmaznak; állandó munkát a mezőgazdaságban a kivándorlók még kevésbé találnak, mint itthon. Olyan munkabért, a melyet az ipar és a bányászat fizet, az amerikai mezőgazdaság sem bir meg. De ipari munkás a szó valódi értelmében szintén csak kevés lesz a magyar kivándorlók közül, a gépek mellett is csak azok találhatnak foglalkozást, kik legalább az egyszerűbb fogásokat elsajátítják. Ilyen munkás van Amerikában elég s ha nem volna is, van a kivándorlók közt tanult iparos feles számmal. A legdurvább és legnehezebb munkára, a mire benszült munkás nem vállalkozik, de más országból bevándorlott is csak a legritkább esetben, kellene a magyar kivándorlók. Ezért lesz a szabad természetben, a jó levegőn dolgozó magyar mezőgazdasági munkásból és kisgazdából legtöbb esetben bányákban, vagy vasgyárakban dolgozó napszámos. Ennek természetes következménye a sok szerencsétlenség, mert a legveszedelmesebb helyeken dolgoznak e, olyan munkában, Mélyben járatlanok. Azonkívül Amerikában igen kevés gond van a munkások életére és egészségére, nincsenek meg a szükséges óvintézkedések sem. «A gyári szerencsétlenségnek se szeri, se száma, mivel az amerikai gyárak fölületesen vannak építve, hogy előállításuk kevesebbe kerüljön. Sőt a munkások életbiztonságára sem fordítanak nagy gondot, mert ha véletlenül elpusztul valamelyik közülök, tíz más jelentkezik helyére.»* Hoznak a hajók elég kivándorlót; ezt vágják szemükbe a felügyelők, ha valami veszélyes helyen vonakodnak dolgozni. A bányák természetesen még veszélyesebbek, mint a gyárak. S épen a szénbányákban, a vas-és aczélgyárakban, a hajók kirakodásánál, szóval a legnehezebb és legveszedelmesebb helyeken dolgoznak a magyar munkások és azért rendszeren ők az áldozatok. «Sem chinai,

* Hegyi Antal cikkei a *Szentesi Lap* 1907. évi folyamában.

sem néger nem vállalja azt a munkát, a mit a magyar munkás-elfogad. Az aczéolvasztás nem embernek való munka, nem is vállalkozik arra a város (Pittsburg) vagy az ország népe közül senki, csak a magyar kivándorló fogadja »el a keserves kenyérkeresetet.«* Kacziányi Géza a magyar gyáriparosok országos szövetsége által tartott tanácskozáson bizonyára erős túlzással 300,000 lélekre számította az évenként Magyarországból az északamerikai Egyesült-Államokba kivándorlók számát, ezekből szerinte 30,000 vesz el különböző bánya- és gyári szerencsétlenség útján, az elnyomorodottak száma legalább háromszor annyi. Ebbe a vasúti szerencsétlenségek nincsenek beszámítva. De vannak amerikai írók is, kik ezen nagyarányú szerencsétlenségeket igazolják, így Eduard A. Steiner** szerint az utóbbi tíz évben 23,000 Hunkey (a magyarországi kivándorlók gúnyneve) veszett oda a bányákban. Jellemző, hogy a szerencsétlenül jártak 33%-a tud angolul, 66% idegen munkás. Tetézi még a szerencsétlenséget, hogy a pénzbeli kártérítést sem fizetik rendesen. Ugyanis Amerikában nincs még a munkásbiztosítás intézménye, mint nálunk s nincs gondoskodva arról, hogy szerencsétlenség esetén a munkás feltétlenül kárpótlást kapjon. E helyett a régen elavult németországi szavatossági törvényhez hasonló rendszer van, mely szerint a munkaadót csak akkor terheli kártérítési kötelezettség, ha bebizonyítható, hogy az ő hibája vagy mulasztása az oka a szerencsétlenségnek. De ezt rá kell bizonyítani, a mi ritkán sikerül. Az esküdszék, a mely a vétkesség ügyében ítélezni hivatva van, a munkaadók állítják össze, a bíróságok is a nagy gyárosok befolyása alatt állanak, nem csoda, ha mindig a munkást találják hibásnak, ez esetben pedig nem jár neki kártérítés. Ha mégis fizetni kell, az még mindig olcsóbb, mintha a szükséges átalakításokra s óvintézkedésekre sokat költenének. Ez pedig

* Gróf Vay Péter: *Amerikai naplókivonatok, útjegyzetek.* Levéltörédek. Budapest, 1910.

** Eduard A. Steiner műve: *The Immigrant Tide* a Közgazdasági Szemle 1909. évi decemberi füzetében van ismertetve.

Amerikában tisztán számítás dolga. Hogy milyen a gyakorlat, azt eléggé jellemzi Steinernek már idézett művében felemlített következő eset. Horvát Márton a bányában 1908 január: 30-án sziklaesés következtében meghalt, a megindított eljárás folytán az esküdtszék ilyen határozatot hozott: «Az esküdtszék úgy véli, hogy az elhunyt számára biztosabb munkahely lett volna kijelölendő. Nem volt kötelessége a biztonsági tetőre menni. Az elhunyt nem hibáztatható. Továbbá úgy találjuk, hogy a hely, hol az elhunyt dolgozott, nem volt kellőképpen ácsolva, de nem találjuk, hogy a társaság hibás volna.») Még kegyetlenebb azon újabban életbe léptetett rendszabály, hogy a kártérítést megvonják mindazoktól, kiknek családja nem lakik az Egyesült Államok területén. «E törvény a legigaztalanabb és legszívtelenebb, melyet valaha nemzet hozott»), így kiált fel gr. Vay Péter idézett munkájában, de ez is nagyban hozzájárul, hogy a kivándorlók, mihelyt tehetik, maguk után kivitetik családjukat. Másik ilyen embertelenség a munkásoknak azonnal, felmondás nélkül való elbocsájtása, mihelyt az üzletben némi pangás áll be; nincs se idő, se óra, azonnal menni kell. Ez pedig gyakran bekövetkezik a vállalatok versenye és túltermelése folytán. De bekövetkezik rendszerint minden negyedik évben az elnökválasztás s azzal kapcsolatos politikai események folytán is. Erős, fiatal munkásaink ezt nem bánják, sőt tetszik nekik ez a hamis egyenlőség, mert ők is kivehetik munkakönyvüket bármikor; de ha baj van, hiányoznak a jótékony védő törvények a gyengébbek érdekében és ennek későn ébrednek tudatára. A kereslet és kínálat törvénye Amerikában nemcsak az árúkra, hanem az emberekre is alkalmazást nyer és egyedül az szabályozza a munkabéreket. Csak azt használják, a kire és a meddig szükség van, igaz, hogy addig jól megfizetik. A legridegebb önzés uralkodik, a munkaerő teljes kihasználására törekvés; a munkás ember voltát nem veszik tekintetbe. Leginkább kitűnik ez a gyermekek munkájának kihasználásából; a szénbányákban, a hol a magyarországi munkások nagy része dolgozik, tízezzrel dolgoznak 12 éven alóli gyermekek épen a legveszedelmesebb

munkánál, a szén kiválogatása és szállításánál szellőztetés nélküli helyen, szénporral telt levegőben. A gyermekmunkát a tizenhatodik éven alól eltiltó régibb törvényt, mint az alkotmányba ütközőt, a bányatulajdonosok heves támadásai folytán felfüggesztették. A munkaadók nagy hatalmával és határtalan önzésével szemben keveset ér consulaink azon nemes törekvése, hogy a magyar munkások szomorú helyzetén, a mennyire csak lehet, könnyítsenek s őket, ha bajba kerülnek, védelmükbe vegyék. A legnagyobb baj az, hogy a bányákban és vasgyárakban, hol a magyar munkások nagy többsége dolgozik, a munka annyira fárasztó és túlfeszített, hogy a munkás pár év alatt kimerül, ha különösebb baleset nem éri is. Még ehhez hozzá kell számítani az önhibájukból hajótörötteket, a kártya és ital áldozatait is, kik szintén számosan vannak, mert az amerikai szabadság, mely nagyrészen abban áll, hogy az emberekkel nem törődnek, valamint az, hogy többnyire család nélkül vannak kint, erkölcsi tekintetben sokszor a legrosszabb hatással van az önfegyelemhez nem szokott, zabolátlan, durva emberekre nézve. Innen magyarázható az a sok büntett is, melyet a magyar munkások elkövetnek, melyek miatt aránylag sok magyar munkást végeznek ki Amerikában a villamos széken.

Mindezeket tekintetbe véve, kétségtelen, hogy a vérmes remények igen sokszor nem teljesedtek s bizonyára közel járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy legalább egyharmadrész a csalódottak száma a bevándorlottak között. Ezek sorsa azonban nem riaszt vissza senkit, legtöbbször nem is jut köztudomásra, mert a kinek nem jól van dolga, az nem dicsekszik vele, restéi is pénz nélkül hazajönni, sokszor nincs is útiköltsége. Így azután csak azok példája lebeg a kivándorolni szándékozó szemei előtt, a kik Amerikában jólétre, szép keresetre tettek szert, a kedvezőtlen híreket nem is hiszi, vagy nem veszi tudomásul.

A kivándorlók összességét tekintve, az ő keresetük s évi megtakarításuk mindenestre igen nagy összegű. A kivándorlók keresményének nagyságát keresve, figyelmen kívül kell hagyni a tanult munkásoknak járó. továbbá, az igen

veszélyes vagy igen nehéz munkáért fizetett kivételes nagy munkabéreket s csak a közönséges amerikai napszámosok bérét lehet számítani, mert a magyar kivándorlók túlnyomó nagy része csak ezt keresi meg. Tonelli Sándor szerint az évenkénti kereset 2700 koronára megy, melyből 1800 koronát megtakaríthat a magyar munkás, mert bár jobban él, mint itthon, de sokkal rosszabbul, mint az amerikai munkások. Gróf Teleki Arvéd szerint a közönséges amerikai napszámos 3600 koronát keres évenként s ebből 2400 koronát megtakaríthat, tehát két év multán 4200–4500 koronát hozhat haza. *Balog Irma szerint az amerikai munkás évi keresete átlag 500 dollár vagyis 2500 korona, ebből hazaküldhet 1400 koronát évenként.* Zerkovitz Emil szerint az amerikai bányában hatvan dollárt keres havonként egy munkás, melyből átlag negyven dollárt, vagyis havi kétszáz koronát tehet félre. Nekem arról van adatom, hogy naponta három dollárt kereshet Amerikában a jobb szabómunkás a rendelt munkánál, akár darabszámra, akár hétszámra dolgozik, a ki pedig készruha-raktárak számára dolgozik, annak keresete kevesebb, heti 12 dollár. A kiadás naponként legfeljebb egy dollár s így hetenként 30–60 koronát, vagyis évenként 1500–3000 koronát megtakaríthat az ilyen tanult iparosmunkás.

Általános tapasztalat szerint a közönséges munkások két évi kint-tartózkodásuk után átlag 4000 koronát hoznak haza magukkal. Tehát az évi megtakarítást átlagosan és kerek számban 2000 koronára lehet számítani. Az Egyesült-Államokban élő magyarországi eredetű lakosok számát másfél milliónál többre becsülik. Antal Géza szerint egy millió kereső, családfenntartó ember van a kivándorlottak közt, ezek évi keresményükből két milliárd koronát takaríthatnak meg. Még ha az összes szám egyharmadát leütjük is azokra, kik nem tehetnek félre keresetükből, legalább ezerkétszáz millió az évenként megtakarított összeg, melynek körülbelül negyedrészt hozzak haza, vagy küldik vissza Magyarországra, mert évenként körülbelül háromszáz millió korona kerül az országba a kivándorlók révén. Az amerikai pénzküldemé-

nyék nemcsak a kivándorlók családjának háztartásában, hanem, a magyar állam pénzügyeiben s a nemzet gazdasági életében is nagy fontosságúak. Az Amerikából érkezett tetemes összegek intező köreinket jó ideig kétségben tartották a kivándorlás közgazdasági hatása tekintetében. Sokan a kivándorlókat oly productiv pénzszerzőknek tekintették, kiknek munkája az ország gazdasági helyzetének javára válik. Különösen bankári körökben mutattak azon fontos szerepre, melyet az Amerikából érkezett pénz az ország nemzetközi fizetési mérlege körül betölt. A kivándorlás által érintett vidékeken a pénzügyintézetek betétei növekedtek, a föld ára emelkedett, a parcellázások száma szaporodott, mert a kivándorlók családjai s a visszavándorlók addig nem ismert magas áron kezdték a földet vásárolni a régi birtokosoktól. A munkabér is emelkedett a kivándorlás folytán, mert a munkások száma kevesbedett; ez egyfelől nagy erkölcsi hatást gyakorolt a munkások önértetére, másfelől biztosító szelep gyanánt szolgált a kivándorlás, mert az elégedetlen elemeket elvezette s a társadalmi forradalom kitörését elhárította. Szóval bizonyos jólét s gazdasági előhaladás jelei mutatkoztak a kivándorlás kíséretében. De egyszer csak sok lett a jóból; mert a kivándorlók száma rohamosan kezdett emelkedni. A múlt század kilenczvenes éveinek elején még csak húsz-huszonötezer, a múlt század vége felé már százezer körül volt az évenként kivándorlók száma. Azóta e szám megkétszereződött, kivételes éveket nem tekintve, melyekben az amerikai viszonyok rosszabbodása némileg korlátozza a kivándorlást, legalább kétszázezer ember hagyja el az országot minden esztendőben. Joggal mondhatta dr. Hegedűs Lóránt a magyar gyáriparosok szövetsége által rendezett kivándorlási tanácskozáson, hogy Magyarország ma már szerves kiegészítő része, mintegy járása Amerika közgazdasági érdekeinek és hogy teljesen az amerikai conjuncturák hatása alatt állunk.

A kivándorlás eleintén a szegényebb országrészekre, különösen a felvidékre szorítkozott, a hol a mezei munkások átlagos napszáma a főbb munkaidők kivételével tízhúsz krajczár szokott lenni és túlnyomóan idegenajkiúak

hagyták el az országot. Magyar ember nem hogy dologra jární, de még földet venni sem szeretett messzebb, mint a meddig falujából a harangszó kihallatszott. Azonban a kivándorlás egyre szélesebb körre terjedt és a fajmagyarságot sem hagyta érintetlenül. A mely vidékről pedig egyszer megindult a kivándorlás, ott az rohamosan terjedt, mert a kivándorlók sok pénzt küldtek haza és ez, valamint a rokonokhoz, ismerősökhöz írt levelek minden ügynöknél inkább csábítottak a kivándorlásra.

A kivándorlottak kétharmada férfi, egyharmada nő, leginkább javakorabeliek, kikre a nemzetnek legnagyobb szüksége volna, 45 évesnél idősebb ember ritkán vándorol ki, ezért sok faluban nem látni csak öreg embert, vén asszonyt és gyermekeket. Munkaképtelent, beteget az Egyesült-Államokba be sem bocsátanak. A népszámlálás adataiból is kitetszik az amerikai kivándorlás hatása, a mennyiben 20-40 év közötti népesség, tehát a legerőteljesebb emberek száma fogyott, a mi egész nemzedékek elmaradását - jelenti.

Ha most már az amerikai pénzzel, mint a kivándorlás által az országra háramló haszonnal szemben azon pénzübeli veszteség nagyságát akarjuk megállapítani, melyet hazánk a kivándorlás folytán szenved, akkor ennek összegét két szempontból kereshetjük. Az első szempont a kivándorló pénzübeli, vagyis tőkeértékének megállapítása; erre vonatkozólag nagyon különböző becslések történtek, melyek közül szerintem hazai viszonyainkra tekintettel leginkább elfogadható Balkányi Bélának a mezőgazdasági munkásosztály nevelési költségeire vonatkozólag a *Közgazdasági Szemle* 1909. évi folyamának első füzetében közölt számítása, mely szerint egy gyermek felnevelése keresetképes, 15 éves koráig közel kétezer koronába kerül. Ennyit számítva minden kivándorlóra, bár ezek zöme már nem serdülő gyermek, hanem azon korban van, mikor munkabírása, keresetképesége legnagyobb, ezen számítás szerint az évenként Magyarországból kivándorló 200,000 ember négyszáz millió korona tőkeértéket jelent, a mi egy negyedrésszel meghaladja az évenként Amerikából jövő pénz ösz-

szegét. Ha pedig az Amerikából származó évi 300 millió koronával a kivándorlók egy évi munkájának értékét állítjuk szembe, úgy az annak épen kétszerese, mivel az a mostani javult kereseti viszonyok közt legalább is hatszáz koronára tehető fejenként, minthogy a kivándorlók a leg-erősebb, legmunkabíróbb emberekből, a munkásnép legjavából sorakoznak. A kivándorlás mérlege tehát ránk nézve nagy veszteséget mutat, de annál előnyösebb Amerikára nézve. Nem is lehet az másként, mert mindig a koldusszegény ország adja eh vagy engedi át potom áron a gazdag országnak gyermekeit

Egyeseknek – megengedem sokaknak, kik szándékukra mehettek és Amerikában tőkét gyűjthettek – hasznára volt a kivándorlás; az országnak, legalább a mai viszonyok közt, bizonyosan nincs haszna belőle. A kivándorlás gazdaságilag annál károsabb, mert mi nevelünk Amerika számára munkásokat, azoknak is a legjavát válogatja ki és mi tartjuk el Amerika rokkantjait, kik a túlfeszített munka után vagy a gyakori balesetek következtében munkaerejükben megfogyva, mint keresetképtelenek kerülnek haza. Az erkölcsi kár sem kevesebb; az esketések száma fogy, a törvénytelen gyermekek száma pedig növekszik a kivándorlás következtében, a mi a közerkölcsök hanyatlásának jele.

Az eddig kivándorlottak összes számáról a nézetek eltérők, de bizonyos, hogy az a másfél milliót meghaladja, ezek közt mintegy 400,000 magyar ajkú lehet. A kivándorlottaknak alig 10%-a tért vissza, bár többnyire azon szándékkal mennek ki, hogy még visszatérnek, ha jó keresetre tesznek szert. Fel is ébred a honvágy lelkükben, hiszen

Ki a Tisza vizét issza,
Vágyik annak szíve vissza.

Haza is jönnek sokan, kivált azok, kiknek családjuk vagy kis vagyonuk van itthon. Mások itthon szándékoznak valami nyugalmasabb, kevésbé fásasztó életmódot kezdeni, rendszeren földet vesznek megtakarított pénzükön. Ismét mások olyankor jönnek, mikor Amerikában kevesebb a munka, rosszabbak a kereseti viszonyok, ezek rendszeren télire jön-

nek baza. Olyan is van, ki csak körülnézni, a szülőföldet s a régi ismerősöket felkeresni, magát jó módban, úri ruhában megmutatni jön haza s világlátottságával és tapasztalataival eldicsekszik. Csakhogy a visszavándorló ritkán marad meg a hazában, elszokott az itteni életmódtól, nem talál megbecsülést, sem jövedelmező foglalkozást, sem nyugodalmat, de még munkát sem s többnyire ismét kivándorol, de ekkor már, ha családos ember, hozzátartozóival együtt örökre elhagyja hazáját. Nem boldogult itthon, tehát ismét nekivág a világnak s mint mondani szokták: elnyeli a világ.

A kivándorlók első csapatainak 90%-a férfi – a későbbieknek csak 40-50%-a –, a többi nő és gyermek, kik a családfő után kimennek. Szórnom adat, hogy ma már a kivándorlók 7%-a 15 éven alóli gyermek. Gróf Vay Péter is említi ismeretes munkájában, hogy hétszer utazott kivándorlókkal, de a hajón mindig volt legalább száz gyermek, néha öt-hatszáz is. Amerikai írók felemlítik, hogy a különböző eredetű kivándorlók közül a magyar családokban van a legtöbb gyermek; hogy ez oly szembetűnő, az is bizonyítja, hogy már nagyon sokan családotól vannak kint. A kiknek gyermekei kint vannak, azokat már semmi kapocs nem fűzi az ó-hazához. A milyen rideg és embertelen bánásmódban részesülnek az Egyesült Államokban a kivándorlók, annyira iparkodnak gyermekeiket megnyerni, ingyen iskola, ingyen tankönyv és igen jó, a gyermeki kedélyhez alkalmazkodó tanítási rendszer segítségével többnyire elhódítják őket a magyar iskolától még ott is, hol tömegesen laknak magyar kivándorlók és iskolákat tartanak fent. Az amerikai iskolák a kivándorlók gyermekeit meglepő gyorsan amerikaiakká teszik és pedig nyelvben és érzelemben egyaránt. Amerikai írók, kik a kivándorlókkal ezen szempontból foglalkoztak, mindannyian kiemelik, hogy a magyar könnyen olvad be. A kivándorlók maguk jó magyarok maradnak, legnagyobb részük nem is tanul meg tökéletesen angolul, gyermekeik már jobban beszélnek angolul, mint magyarul, az unokák a nagyszülőkkel alig értik meg egymást. Még gyorsabban, mint az Egyesült-Államokban, törté-

nik az átalakulás Canadában, hova újabb időben szintén sok magyar kivándorló megy, és pedig nagy részük az Egyesült-Államokon keresztül. Míg az Egyesült-Államokban bányákban, vasgyárakban s más ipari vállalatoknál talál a magyar kivándorlók legnagyobb része foglalkozást, addig Canadában földművelők lehetnek. Az állam ugyanis mindent elkövet a földművelés felvirágoztatására, s ezért a bevándorlóknak, kik a földműveléshez értenek, mindenféle kedvezményt ad, különösen ingyen földet is és pedig 160 holdat kap minden bevándorló. Még több millió hold van kiosztani való, és pedig tiszta legelő föld, mely minden előkészület és befektetés nélkül azonnal felszántható. Canadának nagy része búzatermelésre alkalmas és egyes vidékein kitűnő búza terem, sokan bánáti búzát hozatnak vetőmagnak. A búzatermés mennyisége évről-évre jelentékenyen emelkedik s a canadai búzának már is nagy jelentősége van a világpiaczon. A magyar bevándorlókkal minden tekintetben jól és emberségesen bánt a hatóság; volt rá példa, hogy a hivatalnokok a kedvükért magyarul megtanultak. Tehát kivándorlóinkat Canadához a hála is, a föld is hozzákötí s míg az Északamerikai Egyesült-Államokból sokan visszavándorolnak s még többen szeretnének visszajönni, addig, a ki Canadában földet szerzett, az már végleg ott marad. Jó mód, a vagyonszerzés és különösen a földbirtok, erős kapcsolattal köti a kivándorlót az új hazához. Canadában pedig olcsón szerezhet földet, a mennyit csak akar, illetőleg a mennyivel csak maga és családja megbír, mert a munkaerő nagyon drága. Gyermektelen emberek itthoni rokonaikat szokták kivitetni, tudok esetet, mikor egyik azt írta szegény rokonának, hogy küldje ki a fiát, hatvan hold földet írta odakint a nevére. Gróf Vay Péter már idézett művében szépen és híven írta meg a Canadába szakadt földművelő magyarok életmódját s azon érdekes lélektani átalakulást, mint lesznek a távoli országokból való emberek canadai polgárokká. «A ki az ó-hazában született, nem felejtí el sem anyanyelvét, sem szülőföldjét, de a fiatalság már canadai testestől-lelkestől. Csak azt a földet szereti. Ezen a talajon születik. Itten jár isko-

lába. Itt nő fel. Ezt a hazát ismeri csupán. Mikor a búcsú órája ütött és távoznom kellett közülök, úgy tetszett, mintha az utolsó kötelék is elszakadt volna, mely még Magyarországra emlékeztette őket. Szomorúan utaztam a végtelen prairien át. A jobbra-balra elmaradó tanyák megannyia mintha egy-egy magyar család sírboltja lett volna. Hazánkra nézve mindannyi meghalt örökre».

Szomorú valóság, hogy az amerikai, kivándorlók legnagyobb része hazánkra nézve előbb-utóbb teljesen elveszett s nem kárpótol ezért bennünket sem faji és nemzeti nagyság, sem ipari és kereskedelmi fellendülés, mint más szerencsésebb népeket. Arra hiába várunk, hogy majd az amerikai népesség emelkedése folytán, ha majd Amerika megtelik emberekkel, telítve lesz munkásokkal, magától megszűnik a kivándorlás. Az Északamerikai Egyesült-Államokban a ben-szülöttek természetes szaporodása igen lassú, a vidéken még fogyna is a népesség a bevándorlók nélkül. Kivándorlóktól érkezett levelek az ország ezen részeiről még mint nagy üres Amerikáról beszélnek. Egy millió bevándorlónál több jön minden évben az Északamerikai Egyesült-Államokba s ezekre szükség van, oly nagy még most is az ország nép-felvevő s befogadó képessége. Épen ennek köszönheti első-sorban nagyságát ez az ország, hogy dolgot tudott adni a világ minden részéből jövő erőteljes munkásoknak, nekünk pedig az a nagy bajunk, hogy hazánk nem tud munkát és keresetet adni népének.

Az Északamerikai Egyesült-Államok megalakulása ide-jén még három millió sem volt a népesség száma s csak 1800 ban érte el az öt milliót. Az északamerikai polgár-háború befejezésekor körülbelül 35 milliónyi lakossága volt, ettől fogva minden évtizedben egyharmaddal szaporodik s ma már közel 94 millió. A népesség számának ily gyors növekedése nem annyira természetes szaporulat, mint inkább bevándorlás útján történik. A népesség számának megfelelően, sőt még nagyobb arányban haladt a vagyono-sodás és az ország mérheterlen természeti kincseinek ki-aknázása s így ma már az Északamerikai Egyesült-Álla-mok a földkerekség leggazdagabb országai közé tartoznak.

A fejlődés lehetősége pedig szinte beláthatlan, mert az európai átlagos népsűrűség még mindig ötször akkora, tehát annak megfelelően ötszáz millió ember élhetne az Egyesült-Államokban. Ilyen fejlődésben lévő államnak mindig szüksége lesz munkásokra és ha valamikor nem kellene is már képzett munkás Amerikában, de nyers erőre, a durva és nehéz munkát végző napszámosra akkor is szükség lesz és sajnos, hazánk ilyeneket szállít Amerikának legnagyobb számmal. Nőcselédre is mindig szükség lesz, mert az amerikai nők nem állnak el cselédnek; már is ezrével vannak New-Yorkban magyar cselédlányok. Chicagóban hetenként hét dollár, tehát egy hónapra száznegyven korona bére van a szobaleányoknak úri házakban és még sem kapni cselédet, inkább munkásleánynak mennek, jóval kevesebb fizetésért, csak hogy estéjük szabad legyen. A kivándorlás bizonyos tekintetben a természet törvényein alapul és hatása azokéhoz hasonló módon nyilvánul. A közlekedő edények törvényének nevezik a természettanban azon jelenséget, hogy ha több oly cső egymással összeköttetésbe jut, melyekben különböző magasságú vízoszlop van, a folyadék abban a csőben, melyben alacsonyabban áll, mindaddig emelkedik, míg mindenütt egyenlő magasságot ér el. A míg Magyarország és Amerika nem közlekedett egymással, lehetett nagyon különböző munkabér a két helyen, de a mint összeköttetésbe jutottak, lassankint megkezdődött az átömlesztés és ezzel a kiegyenlítés folyamata. Miután pedig az amerikai munkabérek a mienket sokkal felülhaladják, noha újabban a munkabér nálunk is emelkedett, csak az a kérdés, mennyi munkásra van szükség Amerikában, kaphat tőlünk, a mennyi csak kell, illetve, a mennyi csak van; oly kis országnak, mint a mienk, Amerika egész népfeleslegét lecsapolhatja. Pedig a kivándorlás még mindig nem érte el tetőfokát; az alföldi mezőgazdasági munkások zöme még nem mozdult meg. Szomorú jelenség, hogy az intelligens osztályból is, mely legfőképp azért nem vándorol ki, mivel Amerikában nem érvényesülhet, sok családapa olyan pályára neveli fiait, hogy ha a szükség úgy kívánja, ezek próbálhassanak szerencsét Amerikában. Mi nem bírjuk ki tartósan ezt a nagy

vérvesztéseget s valamit tennünk kell ellene. A mint más országokban sikerült a kivándorlás korlátozása czélszerű intézkedések és jó gazdasági politika által, úgy nálunk sem lehetetlen azt elérni; «nincs lehetetlenség, csak tehetetlenség». Közigazgatási intézkedésekkel, tilalommal nem sokra megyünk, az egyedüli mód, melylyel czélt érhetünk, népünk jólétének emelése, keresetképességének fokozása. Nem is kell, hogy a munkabér egészen oly magas legyen, mint Amerikában s hogy az évi kereset és a megtakarítás épen akkora legyen, csak ne legyen elzárva a szegény ember előtt sem az előmenetel, a haladás, a boldogulás útja. Ha a nép itthon oly jövedelmi forrásokat talál, melyekben a pusztá megélhetésen kívül valamit meg is takaríthat, melyek a szegény embernek és családjának némi jólétet s gondnélküli jövőt biztosítanak, itthon tűrhetővé teszik az életet, úgy ez bizonyára a legtöbb embert vissza fogja tartani a kivándorlástól. Nem kell neki elszakadni otthonától, családja, rokonai, barátai, ismerősei körétől, megtakarítja a kivándorlással járó útiköltséget és azt a pénzt, a mit addig elkölt, míg Amerikában munkához jut. Nem szenved végig a hosszú utazás fáradalmait, nélkülözéseit s nem kell neki olyan foglalkozásban, a melyhez nem ért, nehéz és veszélyes munkát végezni. Sok más ok is közrehat a kivándorlás emelkedésére, vagy csökkenésére, mert a biblia szerint nemcsak kenyéren él az ember. A kivándorlás elleni küzdelmet már a gyermek és az anya védelmével kell megkezdeni,* a közegészségügy gyökeres javításával és a közoktatási rendszer irányának megváltoztatásával kell folytatni. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén is sok újításra és javításra van szükség a szegény ember érdekében, mindezeket azonban itt nem kívánom részletesen fejtegetni, mert nagyon el-térnék tárgyamtól. A választási jogosultság olyan kiterjesztése, mire sajnos, nem nagy reménység van, hogy az országgyűlésen a mezőgazdasági munkásosztály is képviselve legyen s az állam ügyeire befolyást nyerjen, de saját érdekei mellett is szót emelhessen, szintén sokat tehetne arra nézve, hogy a

* Az elhagyott és közsegélyre szoruló gyermekek vedelnie körül a magyar állam eddig is elismerésre méltó áldozatokat hozott.

szegény ember jobban érezze magát itthon és ne hagyja el oly könnyen hazáját. Ezen nagy fontosságú erkölcsi rugók mellett azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kívándorlás elleni küzdelem valójában mégis gazdasági harcz, melyben csak úgy győzhetünk, ha tisztességes kenyérkeresetet és az eddiginél jobb megélhetést tudunk a népnek biztosítani.

Hogy mely gazdasági ágak azok, melyek a siker reményével biztatnak, arra a gyakorlati élet megfigyelése adhat csak helyes választ; minden esetre első sorban olyanokra kell gondolni, melyekben bizonyos szerény siker már ez idő szerint is elérhető. Tapasztalatom szerint a kisgazdák között is, a szegénység között is azok boldogulnak leginkább s azok mentek valamire, kik állattenyésztéssel, hizlalással, vagy állatokkal való kereskedéssel foglalkoznak.

Mielőtt ezen keresetmód jelen állapotát tárgyalnám, helyénvalónak látom előbb, habár csak vázlatosan is, ezen foglalkozás múltját, annak átalakulását és változásait ismertetni. Mert sok századon át az állattenyésztés volt a magyar nép főfoglalkozása s így a magyar nép belső gazdasági életét, – hogy élt és miből élt ezen hosszú idő alatt, – a régi állattenyésztés történetéből, annak fejlődéséből lehet legjobban megismerni.

II.

A magyar nép mindig szeretettel foglalkozott az állattenyésztéssel; ahhoz való képességét és ügyességét őseitől örökölte. A finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó több nyelvben a juh, a ló, a nyereg, a fék, kengyel a magyarhoz hasonló szavakkal van elnevezve, mi azt mutatja, hogy a magyar nép a lovat és juhot már abban az ősrégi korban ismerte, mikor még a finn-ugor néptörzsekkel együtt lakott. A szélesebb körű állattenyésztést és a földművelést valamely török törzstől tanulta a magyar nép, melylyel a Volga folyó, vagy a Fekete-tenger vidékén való tartózkodása idejében érintkezett. Honfoglalás előtti török jövevényszók ugyanis a bika, üsző, borjú, barom, tinó, ökör, disznó, ármany, kos, toklyó, ürü, kecske, tyúk, csibe, szintúgy a búza,

árpa, ocsú, tarló, eke, szérű, tender, orsó, aratni, szóm örne, szűrni, szőlő, bor, seprő, csiger, gyümölcs, alma, körte, mogyoró, borsó stb. szavak. – Még a legelőkön oly gyakori gyom, bojtortján, csalán, kökény, káka, kóró és az, embert és állatot kínzó bögyöly és szúnyog is török eredetű szavak.* Kétségtelen, hogy már akkor a barmok és juhok húsa s ezen állatok teje volt a nép fő tápláléka. Hosszas vándorlásaiban a magyar nép mindig barmainak alkalmas jó legelőt keresett s a hol ilyet talált, letelepedett s ott maradt, míg csak a szomszéd népek támadásai miatt nem volt kénytelen tovább-tovább költözni. Magyarország földje természeti fekvésénél, vizekben való gazdagságánál s halmain, nagy síkságain levő buja legelőinél fogva az állattenyésztésre kiválóan alkalmas volt. A honfoglaláskor nagyon gyér népességű országban a hódító magyar nemzet zavartalanul űzhette ősi foglalkozását. A honfoglaló magyar nemzet lovas nomád nép volt, háborúban könnyű lovassága volt legfőbb ereje. A vitézek lóháton harcoltak; jártasak voltak a lóhátról való nyilazásban, a sarkantyú feltalálását is nekik tulajdonítják. Béke idején is lóháton töltötték a nap legnagyobb részét, vadászatra, gyűlésekre és vásárokra lóháton jártak. Lóháton szállították a terhet is; máig is, a kit túlságosan dolgoztatnak, arról azt szokták mondani, hogy ráteszik a nyeret. Hogy a nép lóhússal és lótejtel élte-e az ősidőben, mint a hogy ez a skythákról fel van jegyezve, kérdéses, de hogy áldozáskor lóhúst ettek, ennek bizonyossága, hogy az ősmagyar sírokban, pl. a szabolcs-megyei bezdédi honfoglaláskori lovas sírokban a harcos mellett csupán a ló eleje van eltemetve,** az áldozatként, bemutatott állat többi részét a toron elköltötték. Az ősi lóáldozatok emlékének látszik az alföldi csikósok babonája is, hogy ha lókoponyán ül a csikós, míg eszik, nem szalad szét a ménés. A lózsír használatára mutat még sokkal

* Szinjei József: *A magyarság eredete, nyelve, honfoglaláskori műveltsége*. Borovszky Samu: *A honfoglalás története*. Gombóc Zoltán: *Régi török jövevényszavaink*.

** Somlyódy István szegedi kir. járásbíró adata.

későbbi korban is, hogy Szeged városának 1723-ban kelt statútuma a csikósoknak megtiltja, hogy a kövér lovat zsírjáért megöljék. Eötvös Károly azon véleményben van, hogy a honfoglalás utáni időben való kalandozásaikra azért vittek a magyar vitézek vezetéklovakat magukkal, hogy a hosszú utakon, melyeket a legnagyobb gyorsasággal jártak meg, azok húsával táplálkozhassanak, ha más élelmiszerhez nem jutottak. Ez azonban téves nézet, mert a vezetéklovak az elfáradt, vagy elpusztult harci paripák felváltására és a zsákmány gyors hazaszállítására voltak szükségesek. Hogy miként gondoskodtak a háborúban való élelmezésről, arra nézve útba igazít azon adat, hogy még a múlt század hatvanas éveiben is a duna-tiszaközi homokpusztákon a juhászok a birkahúst zsírjára pergelve, a suba bőrére terítették, míg az a napon csőrögévé nem száradt, így eltéve nyáron is sokáig el lehetett tartani.* Jókai Mór *Sárga rózsza* című pusztai regényében a hortobágyi gulyásoknál divó hasonló szokásról emlékszik meg. Hogy az esett marha húsa kárba ne veäzsen, egy-egy czombot lekanyarítottak róla, földarabolták apróra, azután gyékényre terítették ki, hogy a napon kiszikkadjon. Így kiszáradva zsákban tartották s mikor főzni akartak belőle, a hány ember, annyi összemarékkaal dobtak a bográcsba.

A húsnak ilyen módon való eltartása igen régi eredetű s bizonyára a magyarság őskorából ered. Nézetem szerint a honfoglaló magyarok ilyen szárított húst vittek magukkal messze földön való kalandozásaikra s mivel azt a nyergen lévő iszákából szedték elő, ebből származhatott a középkori krónikáirók azon meséje, hogy nyereg alatt puhított hússal éltek volna. Réges régen, mielőtt a modern hadsereg számára készített húsconservet kitalálták, az a honfoglalás után egész Európát lóháton bekalandozó magyar hadaknál már alkalmazásban volt. De a mint a messze földön viselt háborúk megszűntek és századokon át csak a haza határai közt folynak kisebb-nagyobb harcok, ez a szokás a hadseregnél megszűnik és csak egyszerű pásztor-

* Balogh János volt országgyűlési képviselő közlése.

embereknél marad fenn annak emléke. Még Nagy Lajos király diadalmas nápolyi hadjáratában a lovasság vitt magával iszákjaiban ily szikkadt húst, onnan ismerhette meg ezen szokást Giovanni Villani olasz író, ki a magyarok harci felszerelését leírta. «A. levágott marha húsát nagy kondérokban megfőzték, megsózták s a csontokról leszedve, kemenczékben megszáritották és porrá törték. Ezzel a porral töltik meg zacskóikat s ilyennel megrakják szekereiket is, útközben pedig megfőzik. Vízhez érve, bográcsokban vizet forralnak s ebben feleresztik a húsport. Tápláló ereje nagy és ezért bírják ki oly soká a pusztákon.»*

A magyarnak a honfoglalás óta is számtalan háborújában mindig szüksége volt lovasságra, azért az Árpádházi királyoknak mindig nagy gondjuk volt a lótenyésztésre; maguknak is nagy méneseik voltak, az ú. n. királyi ménesek. Már Árpád vezérről feljegyezte Béla király névtelen jegyzője, hogy a Csepelszigeten nagy ménese volt; a sziget is a lovászok fejről, egy Sepel nevű bölcs kun féifiről vette volna nevét. Szent István az általa alapított monostorokat, apátságokat lovakkal is megajándékozta. I. András király a tihanyi apátságnak nagy ménest ajándékozott, 34 mént a hozzávaló kanczákkal, tehát mintegy 850 anyakanczát, továbbá a szerzeteseknek évenként ötven csikót rendelt a királyi ménesből s a lovak őrzésére lovászokat adott. I. Géza király Szent Benedek apátságnak adományozta Csany helységet és felső Alpár pusztát az apátság ménese számára, a királyi ménes lovásza ekkor is kun ember volt, Zezin nevezetű. A főurak és a nemesség is oly sok ménest tartottak, hogy az országon átvonuló keresztes hadak vezére, Amiens Péter, csodálattal látta, mily teméntelen sok ló van az országban.

Míg az országgyűlésre a nemesség fejenként megjelent, azt mindig valami nagy síkságon kellett tartani, mert lóháton érkeztek meg messze földről a nemes urak. A monda

* Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története* című munkája után közli Herman Ottó, *A magyar nap nagy ősfoglalkozása* című, Budapest 1909. évben megjelent művében, melyből több érdekes adatot felhasználtam.

szerint az első országgyűlést a honfoglalók a pusztaszeri homokos síkságon tartották meg, a későbbi országgyűlések színhelye többnyire a Bakos mezeje. Meg is látszik akárhány törvényünkön, hogy lótartó emberek hozták, így a ménesnek különös jogi jelentőséget adott a törvény; ha 50 lónál többől áll, ingatlannak tekintendő s a birtok egy részét képezi. Ez esetben kizárólag a fiúk öröklik, míg ha ötvennél kevesebb lóva maradt a nemes embernek, akkor csak fele illeti a fiúkat, felét az özvegy öröklí. A nemes ember díszruháját, jegygyűrűjét s azon kocsiját, hámos lovait, melyeken nejevel rendszeren kijárni szokott, szintén özvegye öröklí, kit a férj minden szerzeményes ingóiból, valamint zálogos birtokából is egy gyermekrészt illet. Szent László király eltiltotta a lovakkal és ökrökkel az ország határain kívül való kereskedést, utóda Kálmán király törvényei szerint a végeken magyar lóval nem szabad kereskedni, sem az országból ökrön kívül egyébféle barmot kivinni vagy eladni nem volt szabad. Ezen király törvényeiből a hadra való lovak akkori értékét is megtudjuk, ugyanis a követ lováért, ha elpusztul, tizenöt ezüst pénz, mai értékben 33 korona kártérítés volt megállapítva, ha a ló megsérült, ennek fele járt. A követnek ugyanis, fontosabb hírral, utasítással sokszor «lólalálába» kellett igyekezni. Szent László törvényei szerint a lopásért, ha az ellopott tárgy tíz dénárnál kevesebb értékű, az érték tizenkétszeresén felül egy ökör volt a büntetés; – tíz dénáron felüli lopásnak halál volt a büntetése. De ezen szigorú törvények csakhamar feledésbe mentek és később a lókötésnek nagy divatja volt, igazabban mondvá az még ma sem veszett ki teljesen. A lóköttő nem tud belegyőződni, hogy a «más jószágának ne bántsd a neve», a nóta szerint így gondolkozik:

Loptam lovat, lopok is, ha felakasztanak is.
Majd elviszem amerre a nap lejár;
Arra, tudom, a gazdája sohsem jár.

Az ellopott jószágért is nagy kár, de még nagyobb a baj «előre nézve», a mi a jószág hiánya miatt be szokott következni a gazdaságban. Azért törvény gondoskodott róla,

hogyan elveszett vagy ellopott jószágát mindenki szabadon kereshesse, a ki ezt akadályozta, a törvény szigorúan büntette. Kereste is a károsult, a hol csak gondolta, hogy valami nyomra akadhat, mert szokás-mondás, hogy a hol a kötőféket megtaláljuk, ott keressük a lovat is. De az is igaz mondás, hogy «a tolvaj egyszer vétkezik, a kárvallott ember százszor», mert mindenkit gyanúba fog. Ilyen kárvallott ember képében, ki ellopott lovait keresi, szerepelteti Arany János Lajos királyt, a ki az öreg Rozgonyinak azt panaszolja (*Toldi szerelme* első énekében):

Nagyon megromlottam; valamely zsványok
Három új háromat üresen hagyának,
Ki miatt szántatlan ütetlen maradtam;
Nagy földet bejárék, de rá nem akadtam.

Mint már említve volt, a ménes lovászmesterek és lovászok felügyelete alatt állott, azt a szolgák, később a csikósok és bojtárok őrizték. Nagyobb ménesek mellett felelős számadó csikós is volt. A csikósok gúnyjukat, eleségüket és szerszámaikat földalatti putrikban tartották, ők maguk éjjel-nappal szabad ég alatt tartózkodtak, kint is háltak. A hadra való lovakat és a csikósok «kezes» lovait pányván, békón, vagy nyűgben tartották, hogy mindig kéznél legyenek. A többi ló, az ú. n. szilaj ménes, szabadon legelt a mezőn s egész évben nem került fedél alá. Csak a szél ellen való védelmül voltak nádfalazattal készült fedetlen szárnyékok felállítva, rendszeren háromszatúiak a három felől járó hideg szél felfogására. Ennek az épületek hiányán kívül az volt főoka, hogy a lovakat edzeni akarták, hogy a hideg és a forróság elviselésére egyaránt képesek legyenek. Még a XIX. század hatvanas éveiben is Püspökladány körül a sárrét nádasaiban Kelemen testvérek uradalmában a nemes vérű erdélyi származású ménest úgy nevelték, hogy télen a legnagyobb hidegben is kiverték a nádasba jeget töretni s mire visszajöttek, hosszú farkuk egy-egy jégcsappá fagyott. Ugyanott kiváló csödörökkel addig fedeztettek, míg csak termékenyek voltak. Ez által bár vérfertőztetés és beltenyésztés történt, az állomány egyöntetűségét érték el. A csikósbojtárnak, mielőtt csikóssá avatták, remekelnie kellett. Kiválasztották

a remeklésre a legszilajabb csikót a bojtárnak, melyet aztán fékbe kellett vennie s meg kellett ülnie. Rápattant a bojtár a kezes lóra, utána vágatott a kiszemelt szilaj csikónak s mikor már közelébe ért, a csikó fejére hajította a karjára szedett kötélhurkot s futás közben mindinkább közelébe fejte a kötél a szilaj csikó fejét s mikor ütésnyire érte, két füle közé csapott fokosával, mire az leszédült. Az eszméletlen állapotban lévő csikó néhány perczt arra használta fel a bojtár, hogy nyílsebesen mellé ugrott a kezes ló hátáról s féket vetett a fejére, s mikor aléltságából talpra állt, abban a pillanatban hátán termett s aztán addig lovagolta, míg az le nem tört. Ez volt a csikósbojtár remeklése.*

A ménes eltartása nyáron nem volt nehéz, mert legelő volt, a mennyi csak kellett, annál nehezebb volt kiteleltetése. Ha esős nyár volt, sok szénát raktak el télire, de abból egyik esztendőről a másikra nem igen maradt, mert sok volt a jószág is, de meg mert nem istállózták, hanem állásokban szénázták, sok takarmány elveszelődött. Ha azután szük esztendő következett, gyakran megszorultak takarmány dolgában. Mikor még vetett széna nem volt és a lucernát még nem ismerték a magyar Alföldön, hanem csak a természetes kaszálókra támaszkodtak, sokszor nagy hiány volt széna dolgában. Hogy néha mily kevés széna termett és mennyire meg kellett becsülni, mutatja, hogy a régi öregek azt tartották, hogy ha a kasza egy csapásra csak annyi füvet visz össze, a mi a tokmányban elfér, már érdemes a gyepet lekaszálni. Megegett nem egyszer, hogy száraz esztendőben a ménest más vidékre kellett hajtani, hogy kitelelhessen. Az ilyen ménest már úgy tekintették, mintha örökre elveszett volna, annyi veszedelemmel járt idegen helyen, a szabad ég alatt való teletetés. A szilaj ménes teletetési módjára nézve nagyon tanulságos és a régi cselédek önfeláldozó hűségét bizonyító eset van feljegyezve a szentesi református egyház historia domusában, melyet érdemesnek tartok itt kivonatossan közölni, Balogh János volt országgyűlési képviselő elbeszélése után.

* Farkas Sándor: *Tünedező emlékek. A Szentesi Lap 1910. évf.*

1789-ben nagy szárazság volt az Alföldön, már nyáron át is alig bírt tengődni a jószág, télire pedig Bánátba, Baranyába és Békés vármegye rétes vidékeire igyekeztek a szentesiek jószágaikat telelőre elhelyezni. Az ügynevezett Dobos ménesét a Bánátba hajtották Botos község határába. A ménes állt 350 darab kiváló fajú lóból. A tulajdonosok a ménesnek legelőt béreltek és Ittebén egy kazal szénát vettek, a többit rábízták a számadó csikós Ádám Székely Istvánra és két bojtárjára: Gál Ferenczre és Sóti Bandira s tavaszig felé sem néztek a ménesnek. A mint a botosi határba értek, körülnézte Székely a legelőt s látta, hogy az kevés lesz majd, még ha hó nem esik is s vett 120 frton egy kazal szalmát, meg egy jó boglya szénát. A nála lévő pénzből foglalót adott rá s ígérte, hogy a többit kifizetik a gazdák. A vett takarmányra 80 frt hasznot kínáltak neki, de nem adta. A ráczok sokszor rajtuk ütöttek, hogy megdézsmálják szép fajta, de lesóványodott lovaikat. Sok ütést kapott Székely, kétszer verték be a fejét a fekete süvegén keresztül, de nem hagyta magát. Kifizette a tolvajokat, egy lovat sem bírtak elvinni tőle. Gyertyaszentelőkor kezdődött a fürgeteg, hat napon keresztül esett és fujt. Kérte Székely az ittebeieket, hogy hordják ki a ménesnek a vett szénát, de azok nem álltak kötélnek. Nem bíztak a gazdátlan ménes gazdáiban. Abban egyezett hát meg velük a községházánál, hogy ha nem fizetik meg a gazdák a fuvarát, vegyék el a ménes legszebb csödörét, csak segítsenek rajta. Így hordtak ki 22 kocsi szénát, de a hat napon át tartó fürgetegben úgy megette a ménes, hogy egy szál izék sem maradt. Mikor elállt a fürgeteg és az állásból a ménest kimozdították, nyolcz szép hasas kancza elgyalázva a hidegtől és éhségtől visszamaradt az állásban. Ott ették meg a farkasok. Kihajtotta a rétre a ménest, bojtárjaival úgy kaparták el a havat a sásról és gizgazról, hogy a jószág éhen ne vesszen, míg csak a hó és fagy engedni nem kezdeti, József hetében mentek el hozzájuk a szentesi gazdák. Kifizették az adóságot és a ménest haza indították. Csanádnál kiöntött a Maros. Egynyolczad mérföldet kellett a lovaknak vízben gázolni, este lett, mikor az innenső szélre értek. A ménest

megállítják, egy keveset falatoznak. Ráérik az álom Székelyre a sok fáradság és nyugtalanság után. Kéri a fiatal gazdákat, kik érte jöttek, hogy ügyeljenek a jószágra, míg ő fejét a térdére hajtva szundít egyet. Azonban hideg északi széllel megindul a havas eső. A ménes nem állhatja, megindul, neki a víznek, melyen alig hogy átvergődtek. A lovak robajára és gazdák lármájára fölébred Székely. Kéri a gazdákat, fussanak a ménes elibe, de egyik sem megy. Már az ő nyerges lova, a Ráró is ment a többivel. Vállára kapja hát a subáját, utána a ménesnek gyalog, hol kötöködésig, hol hónaljig érő vízben. Megállítja, visszahajtja. De már ekkor keményen fagyott, csak a mozgás mentette meg, hogy meg nem fagyott. Dobosy Gergelynek szép sárga paripája a kocsi rácsánál fagyott meg, a mint ennivalót keresgélt a kocsiderékban. Így került haza a ménes 30 darab hijjával. De ezt a hiányt elengedték a gazdák a számadó csikósnak.

A jó ló a magyar embernek mindenkor a legkedvesebb, legtöbbször becsült állatja volt, – most is az. Azt tartja, nagyon okos állat, csak épen hogy nem beszél, de megérti a szót; a ki lóval bánik s igazán szereti lovát, el is szokott vele beszélgetni. A régi nóta a jó lovat az élet legértékesebb javai közé sorozza:

Jó bor, jó egészség,
Szép asszony feleség.
Szép asszonynak jónak;
A jól járó lónak
Kár megöregedni.

A lóháton való járás bizonyos tekintélyt, előkelőséget kölcsönzött, így a székely főembereket lófő székelyeknek nevezték, valószínűleg, mert a hadban fejenkint a maguk költségén lovat állítottak, lóháton szolgáltak. Kevély embert úgy jellemez a nép, hogy lóhátról beszél, nem lehet vele gyalog beszélni; ha bajba jut, alább adja, leszáll a lóról. Nincs kevélyebb, mint a szegény, ha megszedi magát. «Koldus, ha lóra kaphat, két sarkantyút köt.» A magyar ember nemcsak háborús, hanem békés időben is jól megülte a lovat, mintha hozzá lett volna nőve. Részint a meg-

szokás, részint a közlekedési eszközök fejletlensége miatt a nemes urak századok múlva is leginkább lóháton jáitak, így jártak a módosabb gazdák is, kivált mikor a nagy sár miatt az alföldi utakon lehetetlen volt kocsival közlekedni. A híres csongrádi nábob, Bagi József még 80 éves korában is megülte a lovat. Azt beszélték róla, hogy mikor átkelt a Tiszán a böldi révnél, ha öreg szürkéjének jobb (csás) kantárszárát húzta meg, Szegvárra vitte a megyeházához, ha pedig a bal (hajszás) kantárszárát rántotta meg, fábiáni birtokáig meg sem állt, nem is kellett vele tovább törödni. Még nem is oly régen, minden fiatal gazdának háta lóva volt, egymással versenyt futtattak. A legény a leány ablaka előtt ficzánkoltatta lovát, virtuskodásból a nagy kapu tetején ugratott be a lányos ház udvarára.

A kisgazdák jelenleg földjeiket általában lóval művelik, ezért az intenzívebb gazdálkodási mód mellett a ló kiszorította az ökröt, melynek sok mező kell, a mi hiányzik a kisebb gazdaságokban. Kevés, de jó lovat tartanak, mert sokat el lehet tenni két lovon. A lovat fuvarozásra is használják, ha akad fuvar; a városba hetivásárookra kocsin hozzák be gazdasági terményeiket és kiviszik, a mi a tanyán szükséges. A lovat, mikor heverésben van, többnyire töreken, péván, mikor dologban van, vetett szénán, főleg lucernán tartják s nagyobb munka idején abrakolják is, mert: «Ló elli a lovat, de abrak az anyja». Sokat tesz a lónál a vele való bánás is, serény lovat egy nap alatt le lehet rontani. Rendes gazdaember kíméli, majd mindig lépésben hajtja a lovat, inkább lassan huzamosan, mint egyszerre rohamosan kell hajtani. Csak könnyelmű, gondatlan ember zavarja lovát, meg is rójják érte. Átvitt értelemben a könnyelműen költekező emberről mondják: «Nagyon szalad a lóva». A kisgazda leginkább maga bánik lovával, nem adja a gyeplőt tudatlan kézre. Különben is lehetőleg minden munkát maga szeret elvégezni gazdaságában, «ha azt akarod, hogy valami meg legyen, tedd magad, mert különben eb mondja kutyának, kutya mondja lábának; lába mondja farkának». A minék az az értelme, hogy a hol sok a család, egyik a másikra utal s a kárnak nincs gazdája.

Mióta minden nagyobb község el van látva állami ménekkal, azóta a lótenyésztésre is nagyobb gondot fordítanak a gazdák. A ki két jó anyakanczához juthat, szép jövedelemre tehet szert, kivált, ha egv-egy csikó remondának beválik. A szegény ember ma már alig foglalkozik lótenyésztéssel, hacsak mint gazdasági cseléd nem. A kinek mint felesnek vagy fuvarosnak lóra van szüksége, azt az országos vagy hetivásáron veszi meg. Nagy árt nem adhat érte, azért gyakran megesik, hogy olyat vesz, a melyiknek «se keze, se lába nem jó». Sokszor úgy vesz, hogy csak a nyomtatást és őszi szántást kibírja, azután «ha megmarad urának, ha megdöglik kutyának». Rossz dolga van a közös lónak is, annak mindig túros (voltaképen turhós) a háta. A cigányok gyakran rászedik a vevőt, ezek a közvetítők az adásvételnél és tudvalevőleg minden cigány a maga lovát dicséri. Jól kinyissa a szemét, a ki kupecztől vesz lovat, mert ők azzal tartják: «Ha nem lopunk, cserélünk, mégis igazán élünk.» A szegény ember nem vehet valami nagy vérű, drága lovat. Csak olyat, a mi ütni, verni jó. Állásos erős fajú lovat keres, azt nézi, nem kehes-e, indít-e egyesben, nem csökönyös e? Ezt közönségesen úgy mondják, hogy «nem erkölcsös-e» a ló, viszont népies nyelven emberben is csökönyösségét jelent az «erkölcs», hogy van benne egy kis természet. Így esett, hogy egyszer a cselédeány be akarta perelni volt gazdáját, mert azt írta könyvébe, hogy erkölcsös, alig bírtam vele elhítenni, hogy az jó bizonyítvány. Szegény ember lovában legjobb tulajdonság, ha győzős, ki nem tikkad, ha napestig hajtják is. Az nem olyan nagy baj, ha öreg is a ló, ha már elhánya is a csikófogát. Ezt a mondást öreg asszonyra is alkalmazazzák, ha pedig cifra kantár. Vak lovat is megveszik szántani, már kocsiba fogni veszélyesebb, mert «vak lóval temető szélén jár az ember». Még nagyobb baj, ha rugós, mert könnyen megesik a szerencsétlenség. Mikor egyik szomszédom ilyen rugós lovat talált venni a vásáron, nagy fejszóvalva mondta a másik szomszéd: «Nem tudom, melyik fiának vette a sógor ezt a koporsót.» Nagy baj az is,

ha lusta a ló, nem ékezik a másikkal. Rest emberben is az a baj, hogy hajtós, mindig biztatni kell, mint a rossz lovat. - Az ilyen embert «rúd mellé kell fogni,» olyan helyre kell állítani, hogy szem előtt legyen. Még számtalan más népies szólamód, közmondás és népdal tárgya a ló, melyeket mind felsorolni szinte lehetlen. Mindez a lótarásnak, különösen a régi időben való nagy elterjedtségét, általános voltát bizonyítja.

A lovon kívül már a legrégebb időben baromtenyésztéssel is foglalkozott a magyarság és már a honfoglaláskor sok gulyát és nyájat hozott magával. Szarvasmarhájuk csakis az ismeretes fehérszörű, nagyszarvú magyar fajta lehetett; egyedül ez az erős, az idő minden viszontagságát kiálló edzett faj volt alkalmas az akkori kezdetleges gazdasági viszonyok közt a nagyban való tenyésztésre. A ki a magyar Alföldet a múlt század első felében látta, vagy leírásból ismeri, az némileg el tudja képzelni az ősi állapotot, a milyen az ország a honfoglalás idején lehetett s melybe később a mongolok dúlása s legutóbb a török uralom megszűnése után ismét visszasüllyedt. A föld csekély kivétellel műveletlen, szántó föld csak igen kevés van, utak, közlekedés még egészen kezdetleges. A folyók minden tavasszal kiöntenek, messze földet halakban gazdag vadvizek borítanak, melyek környékén rengeteg, ember által alig járt nádasok terülnek el, vadállatok és vízimadarak tanyái. A partosabb részeken számos gulya, ménes és juhfalca legel, melyeket nyáron, mikor a víz lepad, a laposabb réti földekre hajtanak.

A népnyelv fentartotta ezen ősi állapot némely emlékét. Ha a külhatárban tudakoljuk, hogy a szomszéd tanyában kint van-e a gazda, rendesen az a felelet, ha nincs kint: «Nem látom semmi mozgását». Mert csak annyira vannak egymástól a tanyák, hogy az embert mozgásáról, jövés-menéséről fel lehet ismerni. A régi pásztoreMBER arra a kérdésre, hogy kint vannak-e a szomszédék, nem így felel, hanem azt mondja: «Nem láttam semmi magosságukat». Mert a pásztor szomszédja oly messzeségben tanyázott, honnan azt, hogy kint van e, vagy sem, már csak magosabb tárgyról, pl. szekérének érkezéséről lehetett észre-

venni. A végtelen pusztákon bolyongó pásztorokat sokszor feltalálni is alig lehetett; a tűzhelyek, a hol tanyáztak, igazítottak nyomra; ha eltávoztak előbbi tartózkodási helyükről, ott már csak «hült helyüket» lehetett találni. A ki eltűnt, a kiről senki sem tud, annak «se híre, se hamva». A ki a községből elköltözött s ott hozzátartozói nincsenek s így jóformán el van felejtve, bár régebben közismert ember volt, talán épen vármegye ura, arról így beszél a nép: «poros nyoma sincs már itt annak». Ehhez hozzá kell képzelni csendes nyári estén a poros országúton haladó lovak által felvert messzenyúló s csak nagyon lassan elülő porfelhőt s akkor megértjük, mily találóan jelképezi ezen mondás a hatalom, dicsőség és hír lassú elmúlását, még emlékének is kiveszését. Ezen mondás másik változata, hogy «poros nyomába se ér annak», valami nagy távolságot, két ember vagy két állat, vagy dolog közti nagy különbséget fejez ki. Az új hazában való megtelepedés után, mikor a külföldi portyázások is véget értek, a baromtenyésztés gazdaságilag még a lótarásnál is fontosabb lett, mert általánosabb szükséglet kielégítésére szolgált s haszonhajtóbb is volt annál. Mint más pásztornépeknél, a magyarnál is az érték és a jószág fogalma azonos volt. A magyarban még az ingatlan birtok neve is «jószág», viszont ezüst marháiról beszélt hajdan a gazdag ember. Adásvételnél a barom még késő századokban is sokszor a pénz helyét pótolta. Az első királyok törvényeiben az enyhébb büntetések többnyire tinóiban, ökrökben vannak megállapítva. Szent István király idejében – mint törvényeiből kitűnik – egy tinó értéke $2\frac{1}{2}$ ezüstpénz volt, mai értékben öt és fél korona. Mivel a jószágállomány sokkal nagyobb volt, mint a mennyi a belföldi fogyasztásra kellett, korán kiviteli czikk lett a szarvasmarha; már Kálmán király törvényei világosan megengedik az ökrök kivitelét, míg minden más jószág kivételét eltiltották és kivételes eseteket nem tekintve, később is meg volt engedve az ökrök kihajtása. Mióta Magyarország trónjára oly királyok kerültek, kik egyszersmind valamely nyugati állam uralkodói voltak, a vágómarha kivitele a szomszéd államok közt kifejlődő kereskedelmi össze-

köttetés folytán nagyon fellendült. Zsigmond király egyzersmind német császár és cseh király is volt, Albert és V. László Ausztria és Csehország urai. Mátyás király, midőn Morvaországot, Sziléziát és később Bécset is elfoglalta, a magyar szarvasmarha-kivitel előmozdítására is messzeható intézkedéseket tett, a kihajtást Ausztria felé a bécsi, Morvaország felé az auspitzi hetivásárokra teljesen szabaddá tette és a magyar szarvasmarha kiviteli vámját igen csekély összegben, 25 dénárban állapította meg. Ezen intézkedések folytán a marhakereskedés, az ú. n. tözsékedés gyorsan felvirágzott s az említett két irányban nyugat felé, valamint délfelé Légrádon át Velenczébe és más olasz városokba, mely irányban már régebben is elég nagy kivitel volt, a magyar szarvasmarhának valóságos áradata indult meg. A XV. század végén és a XVI. század elején gyakran tízezer darab magyar szarvasmarha kelt el egy-egy bécsi hetivásáron, de ebből csak keveset fogyasztottak el Bécsben, mely akkor még kis város volt. A legnagyobb részt a Német-bíródalomba vitték tovább; ott a marhakereskedés egyik főpiacza Nürnberg városa volt, hol a mohácsi vészig évenként hetvenezer darab szarvasmarha kelt el. Ennek emléke az 1599-ben Nürnbergben épült vágóhíd, mely épületen jelenleg is 30 mázsás nagyszarvú, magyar ökör díszelg. A kivitel olyan arányokat öltött, hogy a marhahajtók számát is jelentékenyen szaporítani kellett s ezért a magyar hajtók mellé sok délszláv eredetű, a török elől idemenekült pásztorembert fogadtak fel. A magyar hajtók és a délszláv hajdukok összekeveredéséből új népelem keletkezett, melynek neve eleinte hajtó, heytó, utóbb – valószínűleg délszláv hatás alatt, – hajdú lett. «A hajtók vagy hajdúk a legedzettebb, legerőteljesebb emberek voltak. Télenyáron kint éltek a szabadban. Akkor ugyanis a szarvasmarha az istállót még nem ismerte s egész éven át a fűvelő helyeken tartózkodott a pásztorkkal együtt. A szabadban nevelt gulyák erőteljesebb és teljesen vadak voltak. Ha külföldi vásárokra hajtották őket, előbb mindig a szelíd gulyák közé csapták, hogy vadságukból valamicskét engedjenek. De még így is veszedelmes állatok maradtak.

E vad és bőszerű állatokkal egyedül a hajdúk bírtak. Az úgynevezett «szilaj marha fogni való kötéllel» hurkot vetettek a legvadabb ökör nyakába is és félkézzel a földre rántották. Tudjuk, hogy a XVI. és XVII. században nálunk a farkasok még roppant számmal kóboroltak s a baromjáró földekre csaptak, hogy a gulyákat megszagassák. Ezekkel a farkascordákkal a botos legényeknek, vagyis a hajdúknak valóságos csatákat kellett vívniok. A farkascordák megszorítása nekik csak játékszámbe ment. Úgy látszik, hogy ezekben a küzdelmekben tanulták el a félelmes farkasüvöltést, mely később az egész hajdúság harci riadója lett. De nemcsak a farkasokkal, hanem a lappangó latrokkal, a kóborló katonákkal és az ökörtolvajokkal is meg kellett harcolniok.»*

A hajdú név eleintén a foglalkozást jelentette, mi abból is kitűnik, hogy az egykorúak, ha latinul vagy németül írtak a hajdúkról, oly elnevezéseket használtak, melyek marhahajtónak felelnek meg. Van a magyar nyelvben másik hasonló példa is. A betyár szó eredetileg szintén békés foglalkozást jelentett. Nagyobb uradalmakba a nyári hónapokra kiségitő cselédül megfogadott legényeket hívják betyároknak. Erre czéloz a népdal is:

Igyál betyár, múlik a nyár.
Nem sokáig betyárkodsز már.

A gróf Károlyi-család mágocsi és derekegyházi uradalmában a nőtlen nyári hónapos mezei munkásokról «nyári betyárok» című kimutatást vezetnek, ugyanott a jószágmellé telettetésre fogadott legények neve «téli betyár».

Az ilyen legény, kinek állandó foglalkozása nincs, könnyen ráadhatta a fejét tolvajlásra is s a betyárvilágban sok tolvaj, rabló bizonyosan közülök való volt, úgy, hogy ma már ezeket értik általánosan a betyár név alatt. Viselem a betyár nevet, szenvedek érte eleget, mondja a népdal. De a rossz magaviseletű gyermeket is betyárnak nevezzzük, míg túl a Dunán a Bakony tájékán az ilyen gyer-

* Takáts Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest. 1908. Ugyanezen szerzőnek a magyar márkakereskedésre vonatkozó műveiből is sok érdekes adatot felhasználtam.

mekről nem azt mondják, hogy betyárokodik, hanem bogy elkanászodik.

A hajdúság alakulására igen nagy hatása volt az 1514. évi pórlázadásnak. A lázadás okai is részben a marhakivitel akkori viszonyaiban gyökereztek. A nagyszabású kihajtás miatt ugyanis a magyar jószágállomány annyira megfogyatkozott, hogy több ízben kiviteli tilalmat kellett életbe léptetni. II. Ulászló király törvényei tele vannak a marhakivitel szabályozására, vagy eltiltására vonatkozó rendelkezésekkel, a mi azt is mutatja, hogy a baromtenyésztés és marhakereskedés mily életbevágó fontos ügye volt akkor az országnak. Az 1418: XXXI. t.-cz. elrendeli, hogy az árúk és marhák kicserélése az országlakosok és külföldiek közt a harminczadhelyeken történjék. Lovakat és méneseket kivinni nem szabad. Az 1495: XXVII. t.-cz. a kivittelt két évre eltiltotta, miután a lovak, ökrök és juhok nagy kivitele miatt az országlakosok az állatokban hiányt szenvedtek. Az 1504: XXVIII. t.-cz. az országlakosoknak a kivittelt eltiltotta; ha a külföldiek ökröket, lovakat és egyéb marhákat akarnak szerezni, jöjjenek az országba, hogy a harminczadot ők fizessék. Az 1507: X. t.-cz. ökrök, lovak és más marhák kivittelét egyáltalán eltiltja, ez azonban csak rövid ideig maradt érvényben és a kivitel ismét nagy arányokat öltött, úgyannya, hogy az 1514. évben már húshiány mutatkozott az országban. Az országgyűlés ezért teljesen eltiltotta a szarvasmarha kihajtását; ennek következtében a marhakereskedés megszűnt és a marhahajtók kenyér nélkül maradtak. Ezek aztán tömegesen csatlakoztak a török ellen ugyanakkor hirdetett keresztes háborúra készülő csapatokhoz, kik közt sok volt az elégedetlen, uraitól megszökött, azok ellen elkeseredett jobbágy is. Egyik főszérelmük az volt, hogy a nemesek a jövedelmező marhakivitel hatása alatt rászorították őket a szarvasmarhák javítására, hizlalására is. Ismeretes, hogy a keresztes háborúból pórlázadás lett és hogy a keresztes had Dósa György vezérlete alatt mily kegyetlenül pusztította a főurak és a nemesség életét és vagyonát. Hogy a lázadásban és pusztításban a hajdúknak milyen jelentékeny része lehetett, mutatja a hagyomány, mely

szerint a mikor Szapolyai János erdélyi vajda a lázadást leverte és parancsára Dósa Györgyöt elevenen megsütötték, alvezéreit, kik közül sokan hajdúk voltak, kényszerítették, hogy körülötte a hajdútánczot járják s hogy húsából egyenek. Ennél hitelesebb bizonyíték az 1514: LXIV. törvény-cikk azon rendelete, hogy jövőben nem szabad a marhák vagy barmok őrzése céljából szállásnak nevezett kunyhókat tartani, hogy ilyen módon a hajdúk gonoszsága megszűnjön és véget érjen. Úgy látszik, a bujdosó hajdúk télen a pásztorok kunyhóiban húzódtak meg, nyáron minden bokor szállást adott nekik. A mohácsi vész *után* I. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok közt folyó háború az időközben újólag megindult marhakivitel ismét, és pedig ezúttal hosszabb időre, megbénította, mi által megint sok marhahajtó vesztette el kenyerét. Ezek most Szapolyai János zászlaihoz csatlakoztak s oly vitézül harczoltak, hogy Ferdinánd király egyik levelében azon kívánságát fejezte ki, hogy a marhahajtókat valamiképen meg kellene nyerni részére. Ez később János király halála után meg is történt és a hajdúság lett a megalakuló magyar gyalogságnak magva. Ez időtől fogva a hajdúk története igen változatos, hol pásztorok és marhahajtók, hol katonák, hol útonállók, hol szabadsághősök, az uralkodók többnyire méltatlanul bántak velük. A magyar gyalogos katonának nyomorúságos fizetése volt, két forint havonkint, de ezt is rendetlenül kapta, gyakran hónapokig, sőt évekig elmaradt a zsold, néha egészen oda is veszett. A zsoldot sokszor posztóban fizették s azt a fizető tiszték oly drágán számították fel, hogy volt rá eset, egy kabátra való se telt egy esztendei zsoldból. Ha elfogadták, akkor is rosszul jártak, ha visszautasították, még rosszabbul, mert akkor nem volt «se pénz, se posztó». A nyomorúságban élő gyalogos katonákat a nép szegény legényeknek nevezte el, ez a név később rablót jelent, mert bizony megesett, hogy a zsold nélküli katonaság, ha a töröktől nem zsákmányolhatott, kénytelenségből a nép fosztogatására vetemedett. Ily körülmények közt a hajdúk mindig készen voltak a hadakozásra, az ország számos beháborújában rendszerint az erdélyi fejedelmek s a

magyar felkelő vezérek oldalán a nemzeti ügy védelmében találjuk őket.

A Habsburg-házból származó uralkodók alatt a vágómarha kihajtása még az eddiginél is nagyobb mértékben emelkedett. Így az 1548-tól 1558-ig terjedő évtizedben a bécsi hetivásárokon ötszázötvenezer szarvasmarha és százhuszonnyolcezer birka kelt el, melyből magában Bécsben csak 46,000 szarvasmarhát és 70,000 birkát fogyasztottak el, a többit a német bíródalomba vitték tovább. Bécsnek a marhakereskedésből igen nagy jövedelme és még nagyobb közvetett haszna volt, fejlődését egyrészt annak köszönhetette, hogy a magyar szarvasmarha kivitelének központja lett. A szarvasmarha áráról ezen korszakból számos adatunk van. 1526-ban a mohácsi vész évében a hús Bécsben nagyon megrágult, mert a magyarok keveset hoztak fel. Akkor egy pár ökör ára tíz forint volt, száz darabra négy ráadás, száz birka ára 37 forint volt, kettő ráadás, ugyanakkor Nürnbergben 16-17 forint volt egy pár ökör ára. 1592-ben Bécsben a magyar ökör párja minőség szerint 18-46 tallérért kelt, 1593-ban Nürnbergben 30-36 tallér volt párja. 1657-ben a nyári hajtáson Magyaróváron jó pár ökörért 25-27 tallért, közönségesért 18-20 tallért fizettek, később nagyon felment az ára, úgy hogy 40-50 tallérba került párja. 1699-ben Bécsben a tízmázsás ökör párja 40 tallér volt. 1720 októberben a váci vásáron tízezer szarvasmarha volt eladó s párja 45-80 forintig kelt. A szarvasmarha volt az ország külső kereskedelmének legfőbb tárgya, melyért legtöbb pénz folyt be. A kincstárnak is a harminczad volt a legfőbb jövedelmi forrása, a polgárok is a századokig virágzó tőzsérségből gazdagodtak meg. Többen az így szerzett vagyomból templomokat, iskolákat alapítottak. Az országban Kecskemét, Szeged s Debreczen voltak a szarvasmarhatenyésztés központjai, e városok számos polgára foglalkozott marhakereskedéssel. Így Bíró Gáspárnak Debreczenben gyakran tízezer darab eladó ökre volt. De a nemesek és diákok közül is sokan tőzsérek lettek. Thököly Imre is egyszerű tőzsércsalád ivadéka volt, egyik őse, Thököly Sebestyén, a XVI. század vé-

gén Debreczenből sok ezer szarvasmarhát hajtatott a bécsi hetivásárokra. A Zrínyiek, Bethlen Gábor, a két Rákóczi György is nagyban tőzsérkedtek. A kivitel legnagyobb volt Rudolf király uralkodása elején, mikor is tíz év alatt egy millió magyar szarvasmarhát hajtottak ki Ausztriába. Azonban e király uralkodása vége felé megkezdődik a hanyatlás, mert a török ellen folytatott 16 éves háború nagyon rossz következményekkel járt a marhakereskedésre nézve. Alighogy ezen háború okozta károkat kiheverte az ország, kiűtött a harmincz éves vallásháború, melyben a német birodalom népe, *különösen a városok lakossága nagyon* sokat szenvedett, népességük megfogyatkozott s jólétük is alászállott. A harmincz éves háború a fogyasztókat sújtotta) míg a török uralom megtörésére és a törököknek az országból való kiűzésére vezető felszabadító háborúk, az ezekkel egyidejű kurucz felkelések és végre a Rákóczi-féle szabadságharcz a marhatenyésztést tették tönkre. A hadakozó felek seregei sok szarvasmarhát feléltek, az országból kivonuló törökök gulyáikat kihajtották. A háború színhelye, a hódoltság, teljesen elpusztult, a lakosság, ha tudott, elmenekült, számtalan népes községet kirabolt és felégetett a török, tatár, vagy a német katonaság, a falvak helyén lakatlan puszta maradt, csak a templomok ledőlt falai mutatják, hol voltak valaha. A háborús időben több ízben dögvész is pusztította Magyarország jószágállományát, így 1677. és 1678-ban, továbbá a Rákóczi-forradalom idején is több ízben pusztított dögvész. Mindez a szarvasmarhaállományt nagyon megritkította, úgy hogy 1695-ben egész Felsőmagyarországon egyetlen vágómarhát sem találtak a kiküldött királyi biztosok. A kivitel ennél fogva jóformán megszűnt s a hús nagyon drága lett. Hogy Bécs lakossága húsban hiányt ne szenvedjen, elkobzás terhe alatt kötelezve volt mindenki, a kinek vágómarhája volt, hogy azt Bécsbe hajtsa. Hogy Bécs olcsó hússal el legyen látva, ennek a törekvésnek a jószágtenyésztés és a kivitel érdekeit egykép alárendelték. A németbirodalmi marhakereskedők és mészárosok gyakori megrendszabályozása is ezért történt. Megtiltották nekik a magyarországi vásárok felkeresését. Magyar-

országon csak bécsiek vásárolhattak szabadon. Az volt a cél, hogy csak azt vihessék ki a bírodalomba, a mite az örökös-tartományoknak nincs szüksége. A vámok és illetékek szertelen emelése a kivített szintén nagyon megnehezítette. Mátyás király halála után félszázad alatt nyolcszorosára emelkedett a harminczad s azóta is többször emelték a vámot és így akárhányszor megtörtént, hogy a szarvasmarhának nagyobb volt a vámja és illetéke, mint a vételára. Ily körülmények közt lassankint megszűnt a német bírodalomba való kivitel s az a pénz, a mi eddig onnan az országba befolyt, azóta Lengyelországba vándorolt, honnan vámentesen vihették be a szarvasmarhát Németországba. az említett okok mellett hozzájárult a szarvasmarhatenyésztés és kivitel hanyatlásához azon körülmény is, hogy a folytonos háborúk és belvillongások megszűnte után az ország a XVIII. században végre békésebb viszonyok közé jutott, melyek hatása alatt a földművelés fejlődésnek indult. A természet minden javával bőven megáldott országban a népesség száma is eleintén telepítés, majd természetes szaporulat útján emelkedett. Az állam fontos feladatául tekintette ez időben a lakatlan országrészek benépesítését és különösen déli Németországból jött az országba nagyszámú telepes. Ezek nyugoti tájfajta szarvasmarhát hoztak magukkal, mely azóta is az ország több vidékén, különösen a Bánságban tisztán megmaradt, más vidékeken a magyar szarvasmarhával kereszteződött. Ilyen keresztezés az országszerte ismeretes bonyhádi szarvasmarha is. Nemcsak az állam, hanem számos földesúr is telepített pusztán álló birtokaira földműveseket kedvező feltételek mellett az ország sűrűbben lakott részeiből, néha a külföldről is. Az új telepesek a legjobb földeket kapták használatra, a földesúri tartozásokat csekély készpénzfizetés mellett megváltották, az úri jogokat haszonbérbe vették és így a lakatlan pusztákon lassankint népes és virágzó községek keletkeztek.

A földművelés fejlődése a baromtenyésztést némileg háttérbe kezdte szorítani s az régi alakjában és terjedelmében leginkább csak a magyar Alföldön maradt meg, hol a másra alig használható szikes és homokos talajú legelők és a

folyamok áradásai által öntözött rétek annak különösen kedveztek. Itt mesés olcsón lehetett néptelen pusztákat haszonbérbe venni a jószág számárai legelőül. Így Szentes városa 1801-ig a szénási pusztát holdankint 34 krajczárért bírta haszonbérbe, akkor béreengedést kért földesurától, báró Haruckern Jozefától, gr. Károlyi Antal elmaradott özvegyétől s meg is kapta a pusztát kerek háromezer forintért s egy akó kifőzött tehénvájért. Orosháza 1804-ben csak 35 krajczárt fizetett holdankint a földvári pusztáért. A csanád-megyei kitűnő talajú kincstári pusztákat még sokkal később is holdankint egy húszasért bírták örmény haszonbérlok. A legelőért a jószágtartó gazdák szájbért fizettek és pedig helybeliek, vagy legeltetésre jogosultak kevesebbet, mint az idegenek, kik ott járást béreltek. Nagyobb pusztákon a községi előljáróság időnkint ellenőrzés czéljából felolvastatta a gulyát, hogy nincs-e több jószág a legelőn, mint a mennyiért a szájbér be lett fizetve. Megtörtént, hogy a gulyások az ilyen vizsgálatot meghiúsították, kalapzsirt dobtak a tűzbe s a gulyát úgy terelték, hogy szél alatt álljon; a büztől a jószág, a hány volt, annyifelé szaladt. Szabadszálláson ezért 25 botbüntetés terhe alatt eltiltották a gulyavizsgálat idején a tüzelést és pipálást. Kecskeméten sok visszaélést követtek el az úgynevezett rideg legények, saját tűzhelylyel nem bíró emberek, kik nyáron másnak dolgoztak s jószágaiknak szabad járást kötöttek ki, télen pedig részéből teleltették ki azokat. Ezek néha, ha takarmányra nem tehettek szert, úgy segítettek magukon, hogy jószágukat a «marhasabb» gazdák gulyái közé csúszatták, melyek közt meg se tetszett, hogy néhány darabbal több van. Tavasszal a rideg keresni indult elveszett jószágát s azfc a gazda gulyájában megtalálván, visszavette. Ezért Kecskemét városa szabályzatában kimondta, hogy ilyen belopott marha azt a gazdát illeti meg, kinél kitelelt. Ilyen és hasonló visszaélések miatt Kecskemét városa 1700-ban nagyon szigorúan bánt el a pásztorokkal. Időnkint a határba 20-40 lovast küldött ki az előljáróság azon utasítással, hogy valahol juhászt, ménespásztort vagy gulyást találnak, azokat mindjárt vonják le és húszat üssenek rajtuk s mondják

meg nekik, hogy ezzel csak intik. A kiket pedig ok nélkül henyélni látnak, azt a marha után verve hajtsák ki. Más hatóságok eltiltották, hogy a pásztorok, bojtárok lovat tartsanak; pásztortól jószágot venni, még ha sajátja volt is, szigorúan tiltva volt. A jószágtartó gazdák akkor sem turték, most sem szeretik, ha pásztoraik, cselédek idegenekkel cimborálnak, azokkal «kézen fogott jó barátok». Az alföldi legelőkön a tavaszi és nyári legeltetésnél a jószág minden épület vagy enyhely nélkül, egészen a szabad ég alatt tanyázott. A déli nagy melegben és éjjel egy-egy levert czölöp, a dörgölődő fa körül egy rakáson hevert a gulya az álláson. Rendesen partosabb hely volt kiszemelve állásnak s az évtizedeken át ugyanazon helyen volt. Az állás annyi trágyát kapott, hogy olyan helyen is, mely már ötven esztendeje szántóföld és soha sem trágyázták, még mindig bujább a vetés, még mindig megismerni, hogy itt állás volt valaha. A pásztoroknak volt valami kis fészertük, vagy putrijuk, de ott csak gúnyjukat s eleségüket tartották, ők maguk éjjel is kint háltak a jószágnál. A nyári zivatarok sokszor kint kapták őket a szabad ég alatt, ilyenkor a zord időjárás ellen a báránybőr süveg, a suba vagy a szűr és főleg edzett természetük védte meg a pásztorokat. Nóta is van erről.

Ha látom a fergeteg elejét,
 Legyűröm a süvegem tetejét.
 Csak úgy nézem az időt alóla,
 Még a jég is visszapattan róla.

A jószág tavasszal a partosabb helyeken járt, s különösen a szikes legelőn nagyon feljavult. Így tavasz végén mindig lehetett fűvön hízott jószágot eladni. Nyárára a partokon elfogyott a mező s ekkor a jószágot a rétekre hajtották, hol sok és nagy, bár kevésbé tápláló fűvet talált s ott maradt mindaddig, míg csak a fagy és hó onnan be nem szorította. A jó fűben a jószág «leragadt» s nem nagy őrizet kellett neki, a számadó gulyás maga nem is igen volt velük, csak a bojtárok őrizték. Erre czéloz a régi nóta:

Én vagyok a petri gulyás,
 Én őrzöm a gulyát, nem más.
 A bojtárom vízen sáron,
 Magam a paplanos ágyon.

Némely vidéken, a partos helyeken állófának, őrfának nevezett ágast állítottak fel s a számadó ezekről nézett a jószág után. A jószág könnyebb megőrzése végett gulyánál egy tehenre, birkanýájnál pedig a vezérúrtüre kolompot szoktak kötni, ökorre szép szavú csengetyút, a többi jószág a kolompos után tart. A nép közt is szokott lenni ilyen kolompos, a kinek szavára legjobban hajt. A ki valami nagyobb dologba kezd, úgy szokták biztatni, hogy folytassa: «Ha felkötötted a kolompot, hát csak zörgesd». A számadó gulyás felelősséget vállalt a neki átadott jószágért, melyet rovással tartottak számon. A rovás két teljesen egyforma, sima pálczika volt, melyek közül egyiket a gazda, másikat a számadó őrizte és a gulyában, vagy a nyájban történt változásokat, például eladásokat az egymás mellé illesztett pálczákra felrótták, ezeknek tehát egyezni kellett. Az elpusztult jószágról külön rovást vezetett a számadó, ennek a neve dögrovás volt, azért nagyon beteg jószágról most is azt mondják, hogy ez már dögrováson van. Ha a gulyából vagy nyájból elveszett valami, helyette a számadó másikat tartozott állítani: «szőrért szőr, láb helyett láb.» Neki viszont a bojtár volt felelős, úgy fogadta, hogy a jószágért «bőröddel, béreddel felelsz». A csordások bére tekintetében az 1795. évi hódmezővásárhelyi városi statútum szolgálhat tájékozással, mely szerint mind az ökor, mind pedig a tehencsordásoknak egy darab marhától, a ki pénzül fizet, 17 kr. fizettség, a tartást is beleértvén, a ki pedig tartotta és tartani akarja, az olyan gazda egy darabtól tartozik adni hat itcze búzát, az olyatén pedig, a ki sem pénzt fizetni, sem tartani nem akarja, fog fizetni minden marhától 15 itcze búzát. A bojtárok pénzbére nagyon csekély volt, tíz forint húsz krajczár volt a híres tarnóczai bojtár fizetése. Jövedelmük inkább a jószágtartásból volt, mert «a pásztoroknak egyik bére, hogy jószágot tarthat». A pásztorokat leginkább marhatartással fizették, a cselédbér is a régi világban nagy részben jószágból és jószágartartásból állott. Csongrád vármegye 1810. évben hozott szabályrendeletében a cselédek bérében adott jószág, úgy a marhatartás értéke is meg volt állapítva: negyedfüre való üsző értéke 55 frt

volt váltóban, harmadfűre kelő üsző 40 frt, rúgott üsző 25 frt, öreg marha teletetés 10 írt, borjú teletetés hat frt; ennyit lehetett ezért a cseléd bérébe betudni. Nyáron a cselédek jószága együtt járt a gazdáéval a közös legelőn s, így nyári legeltetése pénzbe nem került. Ha a cselédnek hét-nyolcz darab marhája volt, arról tudta a gazda, hogy jó szolgálatú. Az a cseléd, ki a jószágot szereti, jobban gondját viseli, dícséretképen lehet némely cselédről hallani, hogy nagy jószágbolondja. A cseléd igyekezett a jószágot jobb legelőre terelni, ha az övé is közte volt. Jószágai pedig biztosítékul is szolgáltak, mert ha a gazdáéból hiányzott, a magáéval kellett helytállni. Az a régi szokás, hogy a cselédnek bérében szarvasmarhát vagy marhatartást adtak, csak akkor szűnt meg, mikor a termények és a föld ára emelkedett, a legelőket feltörték s így az nagyon megfogyott. Csak nagyobb gazdaságokban szokásos még, hogy a cselédek tehentartást kapnak. Ezen jogot, ha nem tudnak tehenet állítani, évi 20 frt körül el is adhatják. Kisebb gazdaságokban legfeljebb ha malaczat, vagy disznótartást kap a cseléd, nem is igen tudja, hogy valaha nagy jószág is volt a cselédbérben. Csak a megesett cselédleányt csúfolják most is azzal, hogy «borjút szolgált».

A pásztoroknak legtöbb baja van a bikákkal, melyek egymással tülekedni szoktak és az embernek is nekimennek. Némelyik pásztorra haragszik a bika, ennek nagyon ügyelni kell, hogy fel ne öklelje, nyomorékká ne tegye. Mert a mit kezd, azt többnyire végrehajtja, azután nincs tovább kenyere a szegény embernek. Nehéz dolog volt a jószággal való elbánás télen «beszoruláskor». A jószágnak csak kis része s csak némely helyen került fedél alá, a gulyabeli, ú. n. rideg marha a gabonatermő földön levő szalmakazlak mellett az «enyhelyen» húzódott meg. Szalmás trágyából karámot csináltak, ebben telet szabad ég alatt az egész gulya: itt ellett a tehén, sokszor a havon. Ordas juhászoktyák védtek a gulyát télen a farkasok ellen, melyek azt, éhségtől kényszerítve, gyakran megtámadták. Télire a gulya csak szalmás takarmányt kapott, kukoriczát akkor még nem termeltek annyit, hogy kukoriczaszárát lehetett volna adni

a gulyának. Igen fontos volt tehát, hogy melyik jószág milyen telelő. Némelyik jó tartás mellett is olyan beleveszett, dindár, nem fog rajta semmi, ezt gazdacsőfolónak is hívják és igyekszik rajta túladni a gazda. Még fontosabb volt a szálás takarmány mennyisége és minősége. Ha száraz esztendő volt, kevés széna termett, szalma sem volt elég, ilyenkor a jószágnak «felkopott az álla», a mi szalma termett is, az sem volt jó, mert ilyen esztendőben sem fű, sem lengenád, melyet némely vidéken nádfióknak neveznek, nem termett a gabona közt, tehát csak sivány szalmával, legfeljebb egy kis törekkkel, pévával lehetett tengetni a jószágot. Nagyon esős esztendőben még nagyobb baj volt az etetés dolgában, mert a kazlakat nedvesen rakták össze, be is áztak s a szalma megpenészedett, a jószág nem akarta enni és nagyon leromlott. Erre is ráillik az a mondás, hogy jobb egy száraz esztendő két vizesnél (bár egyik se jó.) Az ökörnek, tehénnek kedveztek ilyenkor egy kis réti csuhéjjal, a növendékmarhának nem jutott, de nem is sokat ért, a jószág nagyon romlott és annyira le lett «teletelve», hogy tavaszra legnagyobb része «emelgetős» lett, a kútra is alig tudott lemenni. Még a múlt század hetvenes éveiben is megtörtént, hogy egyik biharmegyei pusztán a tenyész-bika annyira elgyengült, hogy fektében a varjak kikezdték a hátgerinczét, nem tudott védekezni, beledöglött;. Sok szarvasmarha elpusztult, bőrével számolt, ha szokatlanul kemény tél volt. Nem egy ilyen «nagy tél» van feljegyezve a régi krónikákban. Debreczenben a már említett Bíró Gáspár nevű gazdag marhakereskedőnek az 1739-iki hosszú és kemény télen nyolczezer darab szarvasmarhája pusztult el. Békés vármegyében 1816 január 28. és 29. napján borzasztó fergeteg dühöngött, melynek nem kevesebb, mint 80,000 marha esett áldozatul. A fegyvernek! pusztán 155 megfagyott tehenet találtak egy rakáson, a gyalmpusztán 3482 birkát sodort a vihar a KoroRbe, az apácai pusztán közel ezer szarvasmarha veszett oda: egy orosházi gazdának 540 birkájából 24 maradt meg, egy másinak hatszázból csak tizenkettő.* Miután minden esztendőben sok jó-

* Veres József: *Orosháza története*. Orosháza, 1880.

szag eldöglött, az állatbőrökkel rendes kereskedés fejlődött ki. A bőrt zsidó házalók szedték össze és kocsin vitték Pestre; legnagyobb forgalom e czikkben a pesti vásárok alkalmával volt. Azért a rossz bőrben lévő jószágról máig is azt mondják, hogy Pestre készül. Elpusztult gazdákra is alkalmazzák ezt a szólásmódot, beszélnek például, hogy évekkkel ezelőtt valahol elszakította a Tisza a gátat, azóta «sok ember Pesten van», vagyis sok ember tönkre ment. Igen sok bőrt lehetett kapni egy-egy nagyobb uradalomban, például Kígyóson, a Wenckheim grófok birtokán minden évben kocsisámra adták el az esett marha bőrért s a mint öreg kereskedők Ikszelték, két kocsi bőrön néha több haszon volt, mint egy hajó búzán. Sok esett bőr volt a kun községekben is, ezekhez nagy puszták tartoztak, melyeket jószágjárásnak használtak, míg osztatlan állapotban voltak. Minden nagyobb gazdánál volt bőr egész padlással, de nem valami könnyen lehetett tőlük vásárolni, még most is emlegetik, milyen cifra alku történt egyszer-másszor. Felment a zsidó házaló a padlásra, megnézte a bőrt s ígért érte valamit, a kun lenn állt az udvaron nagy szelindekeivel és sokkal többet követelt. Míg meg nem egyeztek valahogy, addig a padlásról le se jöhetett a vevő, pedig nagyon igyekeznie kellett, hogy a mit vásárolt, napestig elvitesse, mert 1848 előtt a kun községekben zsidó nem lakhatott, de még csak meg sem hálhatott. A marhabőr árát mutatja azon szerződés, mely szerint Werner János szentesi tímármester 1803. és 1804-ben a város mészárszékeiben levágott marhák bőrért megvette párját 15 firt 30 krért (váltóban), úgy, hogy harmadfüből hármat, tavalyiból pedig négyet számítottak egy párba, ráadás minden százra egy pár és egy mázsa faggyú, viszont a vevő két bőrt hámnak készít a város részére. A sok bőrért tehát mindig folyt be egy kis pénz a gazdaságba, veszett fejszének nyele fordult, azéi; az egyszeri váradí kanonok is, mikor jelentették, hogy nagyon döglök a marha, azzal vigasztalódott, hogy ilyenkor van legtöbb bevétele a gazdaságból.

A földművelés fejlődésével mindig több igavonó jószágra lett szükség s így annak értéke is emelkedett.

A borjú, különösen a bika és tinóborjú, a mint nőtt, minden évben többet ért. Azért a kinek sokfelől apró, de biztos bevétele van, arról úgy beszél a nép máig is: «Pénzre kel, pénzre fekszik, mint a tinóborjú». Az ökör már nagy pénzt ért, azért mondja az ember, ha valami nagyobb kiadás előtt áll, hogy talán csak nem lesz egy ökör ára. A marhakereskedés ismét fellendült és főleg kupeczek kezén volt. Az ország több helyén híres nagy vásárok estek, az Alföldön különösen a gyulai vásárról hajtottak sok ökröt és tehenet mindenfelé; szeles tehénről, mely nehezen akar kötélnek állani, máig is azt mondják: «Van benne egy kis gyulai szél». A kupeczek olyan szegény embert, ki nagyon értett a jószághoz, «jól tudott-nézni», magukkal vitték a vásárra s a haszonból juttattak neki is. «Egyik embernek van pénze, másiknak van esze», azzal dicsekedett az ilyen ember; ő az esze után élt. Sokan nem maguk üzérkedtek, hanem pénzt kölcsönöztek nagy kamatra kupeczeknek, mészárosoknak. Egyik szentesi mészárostól halottam, ma is élő ember, hogy mikor székét nyitott, minden száz forintra egy forintot fizetett minden szerdától vasárnapig pénzes gazdaembereknek, mégis megszédte magát, ma 80 hold földje van.

Mindaddig, míg a közös legelőket fel nem osztották és a réteket fel nem törték, a legolcsóbban s legkönnyebben eltartható igás jószág az ökör volt. A régi nóta is azt bizonyítja, hogy a vele való bánás nem sok dolgot adott.

Sásba verem az ökröm.
Ha jól lakott, bekötöm;
Úgy megyek a babámhoz;
Tudom, hogy vár magához.

Egész nyáron volt a közelben legelője, szénát lehetett a réten kaszálni eleget s a mi még eltartására kellett, kukoricaszár és szálas takarmány, megtermett a gazdaságban. Azért ekkor a kisebb gazdák is ökrerővel dolgoztak s hogy kinek milyen gazdasága volt, az ökrök száma mutatta. Egy-egy gazdaság igavonó jószágai tették annak erejét, ma is így hívják ezt: «az erő». A hatökrös gúdnak már igen tekintélyes gazdasága volt abban az időben,

mikor még aránylag kevés szántóföld volt s a gabonatermelés csak a legszükségesebbekre szorítkozott, mert ára nem volt. Szentesen pl. 1700-tól 1750-ig a búza köblének középára 56 új pénz volt. 1750-tól 1800-ig két frt 64 kr. váltóban; ezért a búzatermelés el volt hanyagolva. 1838-ban történt, hogy egy szentesi fiatal gazda pár kocsi búzát vitt be Kecskemétre a hetivásárra, eladta köblét négy váltó forintért. Ennek híre ment s a következő héten a szentesiek, annyira megnyomták a piacot, hogy a búza ára leesett 2 ½ váltó forintra. A gazdák sokat tartottak arra, hogy szép czímeres ökrük legyen. Apró kis jószág nem ökör, csak ököl, ha egyik kisebb a másiknál, az nem párja, az csak «másfel ökör». Nemcsak nagyságra, hanem szőrre, szarvra, erőre és igyekezetre is kell, hogy összevágjanak az ökrök. Nagyon szorgalmas ember dicsérete, hogy úgy dolgozik, mint az Isten ökre. Ellenben az «Isten tehénkéje» elnevezés alatt nagyon apró, csigabuga, sovány kis tehenet értünk. A szarvasmarhatartásnak jelenleg egyik főhaszna a tejtermelés: ennek a régi világban a kezdetleges gazdasági viszonyok, alacsony ár, csekélyebb fogyasztás és a szállítás nehézsége miatt csak kevés jelentősége volt. 1852-ben Szentesen három váltó krajczár volt egy itcze tej ára. A házánál minden gazda tartott tehenet, a jó mód jele volt, ha legalább két fias tehen járt az udvarába a csordáról, de nagyobb gazda hat tehenet is tartott tanyáján. Ez azonban főleg a jószágnevelés kedvéért történt, a tejet a háztartásban használták el, vagy ha eladták is, a tej pénz a gazdasszonyt és a leányokat illette. A gulyabeli tehenet rendszeren nem fejték, csak a borja szopta, ez azután nyáron, mikor bőven volt leelője a tehennek, nagyon feljavult és gyorsan nőtt. Innen ered az a tréfás mondás, hogy nagyon nagy kövér asszony bizonyosan «maga szopta az anyját». Ha nyáron mégis fejték a tehenet, ez a szabadban történt, a borjúk, külön csoportban álltak és úgy voltak szoktatva, hogy ha a gulyás szólította őket «Julcsáé», «Terkáé», csak akkor szaladt a borjú az anyjához: mártatni. Egy csecset rendszeren a borjúnak hagytak. Némely gazdaságban a conventiócs cselédek tehenet kaptak használatra, a mi helyenkint most is

szokásos; nagy zsiradékmetség ez a cselédeknek és sokkal szívesebben szolgálnak ilyen helyen, de vigyázni kell, hogy a cseléd, illetőleg a felesége, ki a tehénnel bánik, annak jól gondját viselje, ne fejővel, meg kis székkal tartsa. Rossz cselédtől el is éhezhet, el is szomjazhat a jószág, csak «adtam»-mal tartja, vagyis csak mondja, hogy adott neki. Pedig a példaszó szerint: «Adj neki, majd az is ad neked». Néhol aratás idején a részesek is tehenet kaptak használatra. Ezzel tréfálták meg egyszer a fukar gazdát, ki az aratási szerződésbe a részesek járandósága közé azt találta beleírni, hogy egy tehenet kapnak szabad használatra. Az aratás végbe is ment s mivel a gabona ennél a gazdánál a rossz művelés folytán nagyon silány és gazos volt, kevés rész jutott, de a részesek nem zúgolódtak, bár ellátásuk is nagyon hitvány volt, sőt végezetkor tisztességtudással meghitták a gazdát vacsorára. Nagy sütés-főzés volt, a gazda el nem tudta találni, honnan vették a sok húst, míg csak fel nem világosították, hogy a tehenet az aratási szerződés értelmében levágták. Belátta a gazda, hogy le van főzve, be sem perelte részeseit, hanem máskor óvatosabb volt s a szerződésbe beletette, hogy a tehenet csak fejésre adja. Ilyen felig tréfás, félig kötekedő szójáték meglehetősen szokásos a magyar népnél. Mikor a jószágjáráson kevés legelő van, azt panaszozzák, hogy a bérbeadó járást adott, de mezőt nem. Ha kevés széna terem a haszonbértelt kaszálón, azt mondják, hogy «szénaföld» (de csak a földje). Ha a búzát aratáskor a nagy meleg megcsapja, akkor a gazda szorul meg, nem a búza, a búza csak meghúzódik. Ha az ember valaki felől tudakozódik, a kit meg akar fogadni, hogy jó cseléd-e, gyakran az a válasz, hogy jó, mert nem esik bele az eső. Ha pedig valami munka idején azt találja kérdezni a gazda cselédeitől, hogy készen vannak-e, okvetlenül az a felelet: «Mi már régen készen vagyunk». Nemcsak a szegény ember ilyen nagy szómagyarázó, általános magyar rossz szokás a szavakba való kapaszkodás. Nem egyszer rosszul értelmezett, vagy félremagyarázott szavak alapján nagy perek, sőt politikai mozgalmak is keletkeztek nálunk. A kákán is görcsöt kereső túlokos ember és

a betűhöz ragaszkodó elvhű hazafi, ki népies mondás szerint olyan nehéz, mint a sziksó, ismeretes alakjai közéletünknek. Pár évtizeddel ezelőtt a magyar Alföldön még ritkaság volt a nyugoti fajta szarvasmarha. Néhány úri ember szerzett ilyen tehenet, mert több tejet adtak, a gazdák eleinte nem sokra becsülték. Mikor egyik kartársam pirostarka tehenét jó módú gazda cliensének mutatta, ez körülnézvén a tehenet, ilyen véleményt mondott felőle: «Ez épen ügyvédnek való, mert paragraphias szarva van». Ma már a nyugoti tájfajta marha az Alföldön is nagyon elszaporodott s kezdi kiszorítani a tiszta magyar fajtát, úgy hogy a csordán is már többnyire korcs teheneket látni. A nyugoti fajta tehén gyorsabban fejlődik, hamarabb borjazik. Ez pedig nagyon fontos dolog a marhatenyésztésnél, mit az is mutat, hogy a magyar ember azt, hogy az alkalmat fel kell használni, ezzel a mondással fejezi ki: «Az üszöt meg kell fejni, akár két, akár három esztendő korában ellik meg». Rossz tulajdonsága a nyugati fajta tehénnek, hogy kevésbé ellenálló a jószágbetegségekkel szemben. Nem mind nagytejű az sem és van magyarfajta tehén is elég, a melyik sok tejet ad, csak vigyázni kell a vételnél és érteni kell hozzá, hogy rá ne szedjék az embert. Legjobb a tehenet ismerős helyről venni, hol azt a fejesnél meg lehet tekinteni, mert bizony a vásárra nagyon kikészítik, kitögyeltetik. Az egyszeri embernek is úgy kínálták a vásárban a tehenet, hogy ha ezt megveszi, tejet vesz. Igaz is lett, mert a megvett tehenet alig lehetett megcseppenteni, tejet kellett venni mellette. Pedig az ember nem azért veszi, hogy ránézzen, hanem hogy tejet adjon. A ki ért hozzá, jó kötésű, tagos, alapos, mély tehenet keres, hogy szép borjút neveljen. Az is nagyon fontos, hogy szelíd legyen a tehén, hogy fehércseléd is bánhasson vele és a kis gyerekeket se bántsa. A ki ilyen kedvére való tehenre talál, nem is szokott attól egyhamar megválni, inkább párját keresne, ha kapna hozzá hasonlót. Különösen, ha sok kukoricaszár terem, mindenki igyekszik egy-két jószágot ragasztani, de ha kevés a takarmány, el kell a jószágból eresztetni, mert azt nem lehet Isten ígéjével tartani. Ha nem válik be a

tehén, akkor hamar tovább adnak rajta; megtörtént egyik szomszédomnál, kinek volt egy páratlan szelíd jó tehene, mely 18 liter tejjel bővelkedett, hogy tíz tehén is elment a régi mellől, még sem találta párját. Nem is lehet olyan még gyertyával sem találni, talán nem is pára van abban, hanem lélek. A szarvasmarhatartás, mint népfoglalkozás, a múlt század közepe táján megszűnt, mert a közlegelők felosztása és a folyók szabályozása után a legelők és rétek legnagyobb részét feltörték. Az időtájt jó darabig igen magas ára volt a búzának s ez volt a főoka, hogy a mely föld csak félig-meddig alkalmas volt gabonatermelésre, azt mind felszántották, még olyan szikes földeket is, melyeken csak a legkedvezőbb időjárás esetén van valamicsodás termés. Az ilyen földekre, a mint mondani szokás, egy szem eső kevés, két szem eső sok s így a termés ritkán sikerül, mindig sok a panasz. Egyébiránt az is igaz, hogy «sovány földnek, szegény embernek ritkán van bő termése».

Hasonló okokból, mint a szarvasmarhatenyésztés, az egykor igen elterjedt juhtartás is nagyon megcsappant. Juhot már a honfoglaló magyarok hoztak magukkal, ez az a nagytestű, hosszúsőrű fajta lehetett, melyet ma is magyar juhoknak neveznek. A birkát jóval később hozták be nyugatról, eredetét mutatja, hogy ma is német birkának nevezi a nép. A birkások külföldi származására vall az is, hogy a XVII. és XVIII. századokban valóságos czéhet alkottak; csak úgy, mint a mesteremberek testületileg voltak szervezve. Volt idő, mikor a földeket legjobban birkatartással lehetett értékesíteni, erre mutat, hogy a Dunántúl a birkás szó egyértelmű volt a haszonbérlelvel. Hogy mily olcsó bérletek voltak még a múlt század első felében is, azt már fentebb említettem, különösen olyan szikes földet, melyen csak rövid ideig volt legelő, mely tehát nagy jószágoknak nem való, hanem csak birkának alkalmas, mesés olcsón lehetett haszonbérbe kapni. Jókai Mór *Felfordult világ* című elbeszélése, mely szerint a gazdag birkás négy krajczárért bírta holdankint a pusztát, nem messze jár a valóságtól. Sok juhott tartottak a Tisza-Duna közén levő homokos pusztákon. Szabadszállás, Fülöpszállás, Kunszent-

miklós, Jakabszállás kun községek redemptiós járulékait egy tagban, osztatlan állapotban kezelték a községi előjáróságok, marha- és juhtartásra adták ki szájbér fizetésé mellett, a felügyeletet a pusztabíró gyakorolta. A juhászok járása sugáralakban volt felosztva, mert a kutak és cserények közel voltak egymáshoz. Ezen a hepehupás, borovicskafenyővel benőtt területen felváltva legeltették a juhokat. Minden juhász tudta, hogy a másik merre fog másnap hajtani, azért ha ott előre gödröt ásott, a mi azon a lankás völgyes területén meg sem látszott, másnap, mikor a juhfalca ott elment, egy-két bürge bennrekedt. A puli sem vette észre és a tolvajnak meg volt egy hétre való húsa, ha például egy ürüt fogolt. A károsult juhász azért üem ment panaszsra, hanem hasonló módon lopta vissza, ez már rendes dolog volt köztük. Híres nagy juhászat volt Debreczen vidékén, a Hortobágyon, valamint a szöboslói határban is, az angyalháti közbirtokossági pusztán, a Hortobágy nyugoti részén. Itt még a múlt század nyolczvanas éveiben birkatartó gazdák társaságban 28 nyáj birkát tartottak, minden nyájban 1500-2000 darab birka volt, húsz-huszonöt juhos gazdáé. A pusztta egy biztos és néhány kerülő felügyelete alatt állott. A birkák együtt legeltek, mikor pedig meg akarták nyírni, a városba hajtották be a nyájat s mindenki kiválasztotta a magáét. A gyapjút együtt szokták eladni. Debreczenben még ma is híres nagy juhvásárok vannak, melyekre százezer eladó birkát is hajtanak, az ország minden részéből jönnek kupeczek, juhászok és juhtartó gazdák bevásárlás végett. Abban az időben, mikor az alföldi mezővárosok határainak legnagyobb része legelő volt s csak itt-ott, a legjobb részeken voltak szántóföldek, az úgynevezett tanya-földek, itt is nagy juhtenyésztés volt. A közeleső legelőkről a juhokat fejesre a város szélére terelték, azért hívják juh-szélnek a szélső utcákat. A juhot inkább a húsa miatt tartották, mely sokkal ízletesebb a birkahúsnál. A népnek most is nagyon kedves eledele, egy girizd fohagymával, vagy pedig abálással (leforrázás) teljesen el lehet venni sajtságos mellékizét.

A húsvéti bárány a jobbmódú családok asztalán is kedves eledel, azért a juhászok húsvét előtt csapatostól hajtják be juhaikat a bárányokkal együtt a mezővárosokba s ott sok bárányt eladnak. A kis bárány igen kedves fürge jószág, a juhász nagyon szereti, «szökik előlünk, mint a napfény», «olyan, mint a hab», így szokta dicsérni. A habhoz azért hasonlítja, mert könnyed: más vonatkozásban is, a mi könnyen, simán megy, a habhoz hasonlítják, pl. a hizlaló azt szokta mondani, hogy pár ezer forinttal úgy hizlal, mint a hab. Kisebb, gazdaságokban szokásos tavasszal a mezőre bárányokat venni, ha felnőnek és feljavulnak, eladják, rendszeren haszonba marad egy-kettő, ezeket a nyomtatás vagy cséplés után «végezetkor», vagy pedig szüretkor elköltik. A juh bőréből subát szoktak készíteni, gyapja sokkal kevesebbet ér, mint a német birkáé; mikor a gyapjú kerelettebb és drágább lett, a birka jóformán ki is szorítottam juhot. A legfinomabb minőségű gyapjút az Alföldön gajsgyapjúnak nevezik Geist békésmegyei földesúr nevééről, ki azon a vidéken legelőször honosított meg finom gyapjas, külső országi fajbirkákat. A juh szőre oly fontos terméke a juhtartásnak, hogy a beszédben néha az egész állatot je lenti, például ezen szólásban: szőrért szőrt. A szőr állása az állat egészségi állapotát is mutatja, nem baj, ha csípős is, csak jól álljon rajta a szőr. De nagy hiba, ha visszafelé áll a szőre, mert akkor beteg. Emberről is mondják, ha beteges, hogy visszafelé áll a szőre, vannak más ilyen kifejezések is, mint pl. «magam szőrű» ember, vagy ismeretlenre vonatkozólag: «nem tudom, milyen szőre van szegénynek». Magyar ember nem a szakállára kér hitelt, hanem azon töprenkedik, hogy adnak-e «erre a kis szőrömrre». A «jó sűrű szemöldökű embert» megbízhatónak tartják. Más nyelvekben is vannak hasonló értelmű mondások a szőről, melyek, úgy látszik, nagyon régi eredetűek.

A juhokkal a Tisza vidékén többnyire az ország keleti széléről bezállingózott oláh juhászok bántak, míg Biharban, valamint a Duna-Tisza közén magyar juhászok voltak. A juhokkal, különösen a birkával való elbánáshoz nagy szakértelem kell, azért a mesterség juhásznál épúgy, mint

a kanászoknál is, rendszeren apáról fiúra száll. Juhászból vagy kanászból ritkán lesz béres. Máskülönből helyét sűrűn változtatta a juhász, volt benne valami vándortermészet. Alighanem tőlük ered az a mondás: «Ma itt, holnap Izsákon». A juhásznak nem nagy dolog a félországot bejárni birkáért; ha el akarja adni, akkor is egyik vásárról a másikra hajtja. Nyáron, ha a legelő fogytán van, azért is járja a vásárokat, hogy az úton legeltesse juhait. Egyik híres juhtartó gazdáról, Bagi Józsefről maradt fenn, hogy az volt legnagyobb öröme a gazdálkodásban, ha jószága a más gyepjén jóllakhatott. Annyi juhot tartott, hogy se az ő földje, se a szomszédjái ne legyen gazos. Egy falka toklyója, melylyel a leghunczutabb juhász bánt, soha sem volt otthon, mindig az országútat járta onnan tért le, ha valami jó legelőt megkapathatott. A régi juhászok fizetése, számadóé, falkás emberé olyan gazdaságban, a hol 500-1000 birka volt, évenként ötven pengő és ötven birkatartás, 14 köből búza, négy köből árpa, 60 font szalonna, 60 font só. Ebből a bérből ő fizette a bojtárt, ennek bére volt élelmezésen kívül 20 pengő forint, hat bérbárány, 20 birkatartás, meg egy száraz bot. A bojtár felelős volt az elveszett vagy ellopott birkáért is Arról is felel, ha a juhokat tilosban találják s a kárt meg kell téríteni. Tudok rá esetet, hogy a bojtár így nem akart elállani; nem arról volt szó, hogy nem megy bitangolni, hanem a kártérítést nem akarta vállalni, ha megfogják. Ez ugyan nem esik meg egykönnyen, mert a juhászok imitt-amott legelőt és tarlót szoktak váltani, «ezzel a nessel» onnan csapnak át a szomszédok földjére. A juhászok pénzére tehát nagyon kevés volt, főjövendelmük a jószágtartás; bárányból, gyapjúból pénzelték. Ha valamelyik juhász megunta a szolgáltatást, könnyen megélhetett a nélkül is saját birkáiból. Mert olcsó legelőt kapott, a mennyi kellett, pénzt is kapott a gyapjúra előre s így még több birkát állíthatott. Mert a gyapjúra a kereskedő előleget adott a juhos gazdának vagy jobbírú juhásznak, csak úgy, mint most a búzára, igaz, hogy olyan kamat mellett, hogy a szeme is szikrázott belé, mikor összeszámoltak. Sok még sajtot, bárányt is követelt

a kamaton kívül; alig bírta az ember a száját bekötni. Igaz, hogy mindig nyitva volt a kapuja a juhász előtt, talán még ha éjfélkor megzörgette volna az ablakát, akkor is adott volna pénzt. Szokásban volt a feles birkatartás is, rendszeren három vagy hat évre szerződtek, úgy, hogy a juhász birkát hajtott a szerződő gazdához, ki a nyáját szaporulatával együtt három évig díjtalanul ellátta pusztával és takarmánnyal, ezen idő leteltével az egész állományt kétfelé osztották, időközben csak a gyapjút és a mustra-birkát adták el, az árán egyenlően megosztottak. A birkát ősszel, mikor a fűvön megjavult, szokták mustrálni s a mi teletetésre nem való, eladják. A mustra kifejezést emberre is alkalmazzák, különösen rosszhírű szóbeli asszonyra és leányra; az anya inteni szokta leányát, ne járjon avval a mustrával.

A juhot, mivel nagyon igénytelen jószág s megelégszik olyan takarmánnyal is, melyet a szarvasmarha már nem enne meg, nagyobb gazdaságokban úgyszólván a feleslegesen tartották s így érdemes volt feles juhászt tartani nagyobb uradalmakban is, míg ma már többnyire csak elhanyagolt birtokon tartanak, hol nincs elég nagy jószágállomány. Még a múlt század nyolczvanas éve elején gróf Wenckheim egyik kigyósi gazdaságában is tartottak feles juhászt. Hat évre akart szerződni az uradalom K. J. fiatal juhászsal, ki ötszáz birkát állított, de ő nemkêirtbealkudni, csak három évre; míg nyers lesz (a míg él) mindig bánja, mert igen jó dolga volt az uraságnál. Temérdek kimaradott takarmány volt s még az ispán biztatta eleinte, hogy csak étessen, a mennyi kell, «tudd meg hogy grófnál vagy», de később már csak mérve adták a takarmányt, a sok száj annyira elfogyasztotta. A három óv elteltével nem is újították meg a szerződést, az uradalom maga állított birkát. K. mikor odament, 5000 frttal tartozott a birkára, a mely nem is igen ért többet, mikor eljött 11,000 frtot árult az ő részéből. A homoki legelőkről csak a szőlőültetés szorította ki lassankint a juhot. Bebizonyult, hogy jó művelés mellett a homoki szőlő sok és jó bort terem s oly nagy jövedelmet ad, hogy azzal össze sem lehet hasonlítani a legeltetéssel

elért hasznot, ez az oka, hogy ma már a homokos földek túlnyomó nagy része szőlővel és gyümölcsfával van beültetve. A többi legelőkön a jószágot az eke szorította mindig szűkebb közre. A mint a földművelés haszonhajtó kezdett lenni, mindig több legelőt törtek fel, kivált mióta a közlegelőket is felosztották s mindenki úgy munkálhatta földjét, a mint legjobbnak látta. A közlegelők felosztása a volt úrbéresek birtokában lévő jobbágy telkek ós házak árnyában történt s hogy az a mennyire lehet, igazságos legyen, a határ közelebbi és távolabbi részén, valamint a réteken és ártereken külön-külön történt a felosztás. Ennek meg volt az a rossz oldala, hogy a kiosztott földek nagyon messze estek egymástól. A mi föld a gazda két földje, két tartózkodási helye közt van, azt közföldnek hívják és jellemző a földművelő nép gondolkodására, hogy az idő múlását is a föld távolságával fejezi ki s arról ilyenformán beszél: eljár az idő, aztán vissza se jön, «tíz esztendő nagy közföld». A gazdaember mindenféle földet tudott használni, akárhol jutott neki, ha messze esett is. Igaz, hogy ide nem járhattak ki szép tavaszi időben vasárnap délutánonként gyalogszerrel feleségestől a vetést nézni, mint a közel földre, de azért vigasztalta magát is, feleségét is azzal, hogy «jobb a mi földünk, mint a másé». Mert a «van-tól nem kell megijedni» és «az van messze, a mi nincsen». Nemcsak, hogy kijut az ember a messze földre is, hanem meg is kell élni belőle. A kik azonban nem voltak gazdálkodók, különösen a háztulajdonosok közül sokan, azok bizony kevés hasznát vették a határ külső részén, kivált a rosszabb minőségű szikes földeken kiosztott kisebb részleteknek. Azért ezen kisebb darab legelőket, melyekről néha nem is igen tudta a gazdájuk, merre vannak, igen sokan olcsó áron eladták. Többnyire juhászok és juhos gazdák szedték össze és volt rá eset, hogy néhány sajtért vagy egy húsvéti bárányért is lehetett egy részlet legelőt kapni. A mely juhász jócskán össze tudott szedni ilyen legelőföldet, az ott letelepedett, tanyát épített s utódai már inkább földművelők, mint pásztorok, bár még most is birkatartók valamennyien. A föld javarészét feltörték, mert

a szikpados föld és a porszik szántónak is alkalmas, míg a mi mocsárszik, facsaró szik, vagy kemény vakszik, az csak legelőnek való. Van sok tarka föld is, melynek csak egyes részei valók szántónak, de azért többnyire mind fel van törve, az ilyen földet vargateleknek nevezik. Van még úgynevezett szikirdalt föld is, mely nem nagyobb területen, csak a talaj egyes vonalain szikes vegyületű, olyan eres, kissé hasonlít az íráshoz, melynek eredeti alakja a rovás volt. Hasonló jelentésű szavak az irdas szövet, az iromba "tyúk, irdatlan nagy állat, irdatlan sár; a sütni való halat bevágásokkal meg szokták irdalni. A mezőkövesdi asszonyok nem rajzolják, hanem «írják» a hímzések mintáit. A szép gyermek, a szép leány, a szép kenyér olyan, mint az írott kép.

Mostanában a juh- és birkatartás nagyon megcsappant, részint a legelők megfogyatkozása, részint a vámvédelem hiánya miatt. Ugyanis a külföldi gyapjú behozatala vámmentes és így lenyomja a belföldi gyapjú árát, különösen a közönségesebb fajtákét. Ennek következtében nagyon sokan fel is hagytak a birkatartással, a mi már azért is sajnálatos dolog, mert nagyobb arányú juhtenyésztés által a szegényebb néposztályokat legkönnyebben el lehetne olcsó hússal látni.

Hogy a gazdálkodás módja és az állattartás iránya is mennyire változott, azt semmi sem mutatja inkább, mint az egyes községek határában időszakonként tartott állatok kimutatása. Például Szentesen 1772-ben volt

jármos ökör.....	1500
heverő ökör	350
heverő marha, ló.....	9297
juh	10848
sértés.....	2234

Az 1793. évi összeírásból kitűnik, hogy a juhok legnagyobb része magyar juh volt akkor; 11952 magyar juh és csak 393 német birka volt a határban, az utóbbiból 379 egy gazdáé, Borsos Mihályé volt. Az 1838-ról fenmaradt összeírás szerint a jószágállomány sokkal nagyobb, de az állattartás iránya még hasonló, mert jármos ökör 1344,

barmos marha 2770, hámos ló 2697, ménes ló 977, sertés 3621 és juh 40,997 találtatott. Ezzel szemben az újabb korban a gazdasági rendszerben beállott nagy fordulatot a következő számok mutatják:

	szarvasmarha	ló	sertés	juh
1895-ben	7395	6652	17334	6103
1911-ben	8604	6321	18668	5121

Feltűnő ezen adatokban, hogy a juhtenyésztés mennyire csökken s hogy a sertések száma folyton emelkedik. A legelőgazdaság megszűnésének következménye a juhtenyésztés hanyatlása, a földművelés fejlődésével együtt jár a sertésállomány emelkedése. A magyar Alföldön a sertésenyésztésnek csak a kukoriczatermelés elterjedése óta van nagyobb fontossága. Azelőtt is tartottak sertést, de aránylag keveset s nem valami hízekony fajtát, a disznót még akkor árpával, zabbal hizlalták. Nagyobb sertésenyésztés oly vidéken volt, a hol makkos erdők voltak, melyekben a sertés felhízott. Innen származik az a közmondás, hogy & disznó makkal álmodik. Híres volt sertésenyésztéséről a Bakony, hol már Szent István király idejében nagy sertésenyésztése volt a bakonybéli apátságnak, és a Zseliczség, a somogyi kanászok ősi fészke, melyet Szent László király adományozott a pannonhalmi apátságnak sertések legeltetésére. A jobbágyság egyéb szolgáltatásai közt minden két telek után évenként egy hizott disznót voltak kötelesek az apátságnak adni. Az Árpád-királyok alatt a királyi kanászok földjéről is többször történik említés. Nagy makkos erdők voltak Slavóniában, hova messze földről, még Gömörmegyéből is hajtottak disznókat makkoltatni. Szintúgy a Szepességben, Biharban, Aradmegyében nagy sertésenyésztés volt, a tiszavidéki uradalmakban még most is többnyire aradmegyei oláh eredetű disznópásztorokat tartanak. A sertéseket régebben a legkezdetlegesebb módon, egész évben a szabad ég alatt tartották. Némely helyen a fiasztatás is szabad ég alatt gödrökben történt, melyekbe egy kis almot vetettek, mikor a kocza lefiadott. A gödröket oly mélyre ásták, hogy a szopós malacz azokból ki nem ugorhatott, de a kocza szabadon jöhetett-mehetett. Más vidékeken, így

a nagyváradai káptalan egyik birtokán még a múlt század vége felé is a sertéseket fűzfasövényből készült karámban szabad ég alatt malaczottatták, még novemberben és decemberben is és csodálkoztak, hogy sok megfagyott. Az ilyen kezdetleges elbánás oka régebben a sertés csekély értéke volt. A XV. században a hízott sertés ára egy forint volt, malacz öt ezüst pénzen kelt. De még sokkal későbbi időben is igen olcsó volt a malacz, a mit az a mondás is bizonyít, melylyel az olyan gőgös embert szokták gúnyolni, kinek voltaképen semmi oka sincs büszkélkedni, hogy «hánykolódik, mint garasos malacz a polturás kötélén». Úgy is mondják: «Hányja-veti magát, mint köles kenyér a tejben». Hogy a kondásoknak milyen csekély bére volt a régi világban, mutatja az 1797-iki beregmegyei statútum, mely szerint a kondás évi bére minden két évesnél idősebb állattól egy krajczár és napitartás, vagy a nélkül egy évestől egy garas, két évestől kilencz krajczár, három évestől és idősebbtől 15 krajczár. A kondások tartásdíjául szolgált még helyenkint az úgynevezett sorpecsenye, mely abban állt, hogy bizonyos időközökben sorrend szerint egy-egy disznót ölhettek a falkából a kondások, melyet baltájával jó mesziről úgy kellett a kondásnak fültövön találni, hogy azonnal felforduljon, mintha villám sújtotta volna, különben büntetés járta. Ezt a szokást, mely a sertések gazdáinak rovására ment, később a hatósági szabályzatok büntetés terhe alatt eltiltották s a kondásokat más tekintetben is szigorúan ránczbaszedtek.* Míg régebben a sertéstenyésztés csak az ország némely vidékén volt tulajdonképeni népfoglalkozásnak tekinthető, addig ma már országszerte a sertés és baromfi a szegény ember állatai. Más jószágot nem tarthat, mert a közös legelők és rétek felosztása idején azokból mit sem kapott, de azok legnagyobb részét fel is törték. Nagyobb gazdaságokban, hol a cselédek kint laknak a birtokon családostul, bérükben van egy vagy két disznótartás, néhol tehéntartás is, az asszonyok pedig aprójószágot tarthatnak, ha mást nem, legalább tyúkot. Kisebb

* Herman Ottó: *A magyarok nagy ősfoglalkozása*. Bpest 1909.

gazdák cselédjei leginkább nőtlen emberek, vagy suhancz gyerekek, de ha nős ember is a cseléd, felesége és gyermekei nem lanknak kint a tanyán, hanem a városban. Itt tehát a cselédek jószágot nem tenyésztenek, hanem szokásban van választási, vagy hathónapos malacgot adni a cseléd bérében. Ezt a malacgot azután a béresgyerek szülei tartják tovább, ez a hízónak való; elesége kikerül a feles kukoriczaföld terméséből, a mi ilyen helyen a cselédnek szintén bérében szokott lenni. Ez a hízó az, a mi a gyerek béréből a családnak megmarad, mert pénzbére elmegy ruházatára; ez tehát már «pótolít» valamit, segítség a háztartásban. Azért méltán büszke az a szegény szolgálégényből lett szentesi kisbirtokos, a ki gyermekei közül egyet sem adott cselédnek, hanem nagy szorgalommal szerzett s keservesen megtakarított keresetéből négy fiát kitaníttatta különféle pályára, egyik sem keresett neki egy malaczfűt sem s mégis ő sem maradt a porban.* Míg a gazdasági cselédeknek az állattenyésztés csak mellékes foglalkozása, addig a magyar Alföld egyik sajátos munkásosztályának, a tanyásoknak ez fő kereseti forrásuk. A tanyás ugyanis napszámos-munkával nem sokat kereshet, mert szegődménye szerint az őszi és tavaszi szántásnál s a trágyahordásnál díjtalanul, csupán ételmezésért tartozik dolgozni. Néhány hold feles kukoriczaföldje alkujában van minden tanyásnak gazdájánál s némelyik még harmados kukoricza-

* Panyik Tót János atyjától, kivel egy kenyéren élt 1884-ben csekély értékű házat és egy részlet réti földet örökölt, melyet atya egykor negyven forintért vett; 1885-re kelvén ezt a földet 12 forintért kiadta dinnye alá, ősszel bebúzázta és 13 köblös termése lett rajta. Azután beherezte s mikor a lucerna két éves volt, eladta a földet négyszáz forintért. Ekkor feles szántó lett és lassankint néhány hold földet is szerzett. De a munkában nagyon összetörte magát, betegeskedni kezdett, ezért más életmód után látott. Vályogverésre alkalmas két házi földet vett kétezer forintért, a vételárat öt hold réti földje árából fizette ki, a házat is eleresztette, abból fizette a vályogvetők munkadíját. Akkor még ezer vályogot 2 frt 50 krért vertek ki és hat-nyolcz frtért kelt el, most húsz-huszonnégy korona az ára, de tíz koronáért verik ezrét; jó dolgú ember ötszázat kiver naponta. A vályogverés előtt a munkált java földet mintegy harmincz centi-

földet is fog fel, hogy legyen szemét mire vetni; azt reményli majd szereti az Isten vele. Ezek megmunkálása is sok időt elvesz tőle, többnyire napszámot is kell ehhez tartani s jó, ha annyit megkeres éven át napszamos munkában, a mennyit ő kifizet. Annyival inkább, mert sok helyen szabad idejét gazdájánál kell tölteni az alkuban előre megállapított napszám mellett, a mely bizony többnyire jóval alacsonyabb a folyó napszámnál. Aratásban ő is mint részes dolgozik, míg munkaképes, hogy esztendeig való gabonáját megkeresse. így az ő megélhetése leginkább a jószágtartásra van alapítva; «én a jószágból tudok látni – szokta mondani – nem úgy vagyok, mint a kubikos, hogy majd keres». Tanyásnak tehát csak az mehet, ki már egy kis pénzmagra tett szert, hogy jószágot állíthasson, anélkül nem érdemes, mert úgy sem mehet semmire; a mint a példabeszéd tartja: «Körmetlen macskának bajos fára mászni»). A kinek aprós gyermekei, vannak, az is igyekszik «kint lakos» lenni, mert gyermekei mint pásztorok korán segítségére lehetnek. Jó előre meg szokták az ilyen dolgot tanácskozni téli napokon, mikor ráérésben vannak, vagy vasárnap; ilyenkor ki lehet tervezni, mit csinálna az ember, ha pénze volna. A tanyás alkujában egy, néha két disznótartás szokott lenni, melyek után a gazdának minden fiadzásból egy malacz jár, továbbá tyúkot, néhol pulykát is tarthat vagy feliben, vagy szakmányt ad. Ludat már csak ott tarthat, a hol «szabad a mezeje», vagyis nagyobb legelő van, az ilyen helyre szívesebben megy, ha azt meg-

méternyire lehordják, azután egy réteg keselyszínű vad föld következik, ez alatt 1 méternyi tapasztani való sárgaföld van, melyből egy koci föld egy koronáért kel el, ezt a munkások feliből hordják ki. Csak ezután következik a vályognak való sárgás-kékes három méter mély agyagréteg, utána pedig két-három méter homok. Egy koci homok ára 1 kor.-1 kor. 40 fillér, ezt a munkások feliből hányják ki egészen addig, a hol már a talajvíz felfakad. A gödörbe egy öl kevert földet hánynak vissza, e talajban csalamádé, dinnye és minden más vetemény megerem; nagy darab szőlővel van beültetve. A telephez ma már tíz hold föld tartozik, nagy része még szántó; az egész az épületekkel és berendezéssel együtt azon a helyen megér legalább harminczezer koronát.

nyerheti. Ludat a szerint tarthat, a mennyi a legelő, ez mindig feles szokott lenni. Ha csak egy gunáralját tarthat, vagyis egy gunarat és hat tojót, akkor ebből van:

huszonöt liba értéke (őszzsel eladva)	150 K
őreg lúd tollából	35 «
25 liba tolla	75 «
összesen tehát	260 «

A magludat a tanyás tartja a magáéból, erre kell éven át rendes körülmények közt százötven liter tiszta eleség; a liba-tartás közös, ehhez a gazda ad 75 liter tiszta eleséget, a tanyás ugyanannyit, a 150 liter eleség értéke 20–25 korona; a ludak mellé pásztort is kell tartani, ha nincs aprós gyerek a családban. Kacsatartáshoz kevesebb legelő szükséges, inkább vizes, tocsogós hely kell hozzá és meglehetősen sok eleség. Hat magkacsából, egy gácsér és öt tojó, felnevelhet 120 kacsát,

ennek fele értéke	120 K
tollból bevehet	50 «
tojásból (mert rengeteget tojik)	30 «

a tanyás összes bevétele ebből kétszáz korona. Tyúktartásból is lehet száz koronát számítani, kivált mostanában, hogy olyan drága a tojás. A tyúkofé már korajazasszal ve-tegetnek, ekkor még igen jó áron el lehet adni a tojást. Télire eltenni legjobb a kétasszonyközi tojást (Boldogasszony napja és Kisasszony napja); azzal tartják, hogy az nem romlik el. Körülbelül ezer tojást tojik 12 tyúk esztendőn át, ebből szakmányba be kell adni a gazdának százat, saját szükségletére is kell száz, négyszázat eladhat hús koronáért, négyszázat elültet, melyből felnevelhet 160 csir-két, ennek fele értéke rendes árak mellett nyolczvan korona, de most kétszer annyit is árulhat belőle. Ha még öt puly-kát is tarthat, melyből négy tojó, felnevelhet mintegy hat-van pulykát, ennek felét őszszel 120-150 koronáért elad-hatja. Feltűnő, hogy az utóbbi időben a fehér pulyka tel-jesen kiszorította a régebben általánosan tenyésztett tarka pettyes pulykát, mert bár a tarka fajta erősebb és nagyobb, a fehér becsebb, mivel a fehér pulykatollat sokkal job-

ban fizetik, mint a tarkát, mert azt megfestve, finom márdartollak utánzatául használják. Sok helyen a fehér pulykát meg is szokták tépni, mint a ludat. A pulyka darabjára a gazda három liter jó eleséget, a csirkére egy és fél liter búzaaljat ad, más eleségről a tanyásnak kell gondoskodni. Megjegyzendő azonban, hogy az aprójószág tömérdek kárt tesz a vetésben, annyira ostromolja, hogy a gazda inkább felszabadít egy darab árpavetést, csakhogy a többit meg lehessen oltalmazni. A tanyásné nem nagyon őrzi, még inkább kötőjében is belevinné, ha magától bele nem menae. Hiába van ott a pásztor, ha nem vigyáz; még az összerakott gabonának is neki megy a disznó és aprójószág, néha a vontatóból csak a malacz farka látszik ki, annyira beledúrja magát, a ludak pedig még a tetejére is felmásznak s ha rákaphatnak, nagy gágogással esnek neki, mi olyanformán hangzik: kiki magának, kiki magának. Innen ered az a régi mondás: Lúd törvényé: kiki magának. A gazda ezért nem is nézi valami jó szemmel az aprójószág tartást, de a gazdasszony pártolja, mert ő pénzelt belőle. A károkban is könnyebben megnyugszik, mert «kár haszonba megy», egyik régi gazdasszony szavajárása szerint: «Előttünk gödör, hátunk mögött árok, haszonba mennek a károk». Ennek a tréfás mondásnak első része valamikor nagyon is komolyan hangzott, egyik régi kecskeméti bíró mondása volt, mikor városát török-tatár és a német katonaság minden oldalról végpusztulással fenyegette. A tanyásnak csak úgy lehet előmenete, ha dolgos, ügyes, takarékos, jó felesége van, akire már rá lehet mondani, hogy «helyes asszony». Az asszony napszámra nem mehet, legfeljebb csépléskor közel tanyára járhat géphez, ha van helyettese; néha az ura után marokverő, de ez is mindig ritkábban fordul elő. A férfi önérzete sem engedi ezt, ha csak nem kénytelen vele, meg is szólnák érte az asszonyt; «ha az ura olyan jó kereső, miért járhatja napszámba». De a jószág körül is sok dolog van és nagyobb kárát vallja, ha azt elhanyagolja. Ha például a tanyás ludat tart, akkor éppen nem mehet el az asszony a tanyából. Általában az aprójószág nevelésénél jóformán minden rajta fordul meg,

nagyon fontos, hogy jól értsen hozzá és az a fő, hogy ahhoz szerencséje legyen. A szemérmes menyasszonyt, ki lakodalmán keveset eszik, biztatja is a vőfély: «Egyél kicsim, mert nem lesz szerencséd az aprójószághoz». A kigazda azt tartja, hogy a szegény ember nálánál kevesebb gonddal éli a világot, annak nincsen «se jajja, se baja», csak egészsége legyen. A tanyásné, valamint a kigazda felesége meg épen sokkal többet dolgozik, mint a gazdasági cselédnek, vagy a kubikosnak a városban lakó felesége. Ennek saját házi dolgain kívül nincs egyéb teendője, mint a háznál tartott disznót s néhány tyúkot ellátni, azután nyugodtan lehet. Ezek az asszonyok mindig nagy ráérésben vannak, minek sok rossz következménye is van. Mert a ki henye, nem keres dolgot, azt hiszi, megél, ha a küszöbön ül is. Sok «nagy törvényű», «kard ki kard» menyecske mindig a szomszédokkal ortályozik s ha azok visszaadják a kölcsönt, az ilyen «útczabíró» nagy dobva fakadva szalad ügyvédhez, bírósághoz, ott keresi a becsületét. Nem igen hallgatnak el egymásnak semmit; még ha víz volna a szájában, azt is kiköpné, de egyik sem állja meg, hogy vissza ne feleljen. De a ki dolgozni akar, mindig talál dolgot s a nagy többség dolgos, szorgalmas. Közülök kerül ki a sok lúdtömő asszony olyan helyeken, hol a lúdkereskedést nagyban folytatják. A sóvány ludat a kupeczek szedik össze a tanyák közt és a hetivásáron eladják a tömőknek. Szokásban van a ludat kitömésre eladni ismerős lúdtömőknek, így többet adnak érte, de várni kell kitömésig az árára. Ha itthon nem kapnak elég ludat, mert a tanyák közt már kifogyott, a szomszéd községekből, néha messze földről is hoznak, de az ilyen «hajtott lúd» nem olyan kedves, mert kisebb is és a hosszú úton meg is törődik. A kupecz is jobban szeret ismerős helyről venni, mert így biztos benne, hogy egészséges, mert neki is, meg a tömőnek is nagyon nagy baj, ha dögös a jószág. A tömőasszony egyszerre negyven ludat szokott befogni, ha pedig az ura is segít tömni, vagy más segítsége van, 50-60-at is. Nagyon gyakran előfordul, hogy a férfi is segít tömni, kivált télen, mikor más dolga nincs, de olyan is akad, ki maga is állandóan lúdtöméssel

foglalkozik. Akárhány erőteljes, 30-32 éves szegény embert ismerek, ki öt-hat éve nem volt részes, hanem nyáron is disznót hizlalt és ludat tömött, mert ez sem hátulsó mesterség, de csak úgy ér valamit, ha az ember minden nap a piacot éri, tehát ha a városban lakik. A ludat naponként kétszer kell megtömni, hajnali két órakor és délután két órakor. A tömés ideje 3-4 hét, mely idő alatt minden pár lúdba 30-40 kilogramm tiszta kukoriczát tömnek. A kövér ludat ezelőtt páronként adták el, mostanában súly szerint, mert most «nagyon nyílt világ van», még a libapásztor is kilóban beszél; ezért hosszabb ideig tömik, ez ugyan attól is függ, hogyan emészt a lúd. Ha jól sikerült a tömés és nem pusztult el a lúdból, páronként négy-öt korona jön rajta. Sok szegény asszony foglalkozik a levágott ludak koppasztásával, ezért darabonként 10-12 fillért fizetnek a lúdkereskedők s így a koppasztó asszony naponta három koronát is megkeres, vannak is annyian, hogy majd letapossák egymást. Az ügyesebbek közül sokan mint «szedők» keresik kenyerüket az aprójószág és tojás bevásárlásánál, a módosabbak, mint csirkefők, a maguk kezére dolgoznak. A szükséges pénzt némelyek csak nagy kamatra tudják előteremteni, szokásban volt, hogy száz forint után minden hetivásárra egy forint kamatot fizettek; pénzes gazdák uzsoráskodtak velük. Mások házi teendőknél, pl. meszelésnél találnak munkát, mint bejárók segítenek a háztartási dolgokban és a piaci bevásárlásnál; némely gazdasszony inkább azért a kis hírért tartja az ilyen «katlantámasztó» tarócsokat. Már a mosónő nehezebben keresi kenyerét, hajnali három órától este nyolczkilenczig dolgozik, ezért két korona napszámot és ellátást kap. Pár évvel ezelőtt még hetven-nyolczvan krajczár volt a napszámja, de most inkább késbe dülne, minthogy anynyiért menjen mosni. A leányok közül legtöbb házi cselédnek áll el, bérük az utóbbi években jóval több, mint azelőtt, húsz-huszonöt koronára is felmegy hónaponként; a gazdasszony szája mindig teli van panasszal a cselédek rosszassága miatt, de mégis csak «jobb rosszsal, mint rossz nélkül». Közülök kerül ki a sok varró is, könnyű dolguk van, de keveset keresnek, mert leginkább szegény cseléd-

leányoknak dolgoznak. Némelyek a magtárakba járnak rostálni, a napszám egy korona 50 fillértől bárom koronáig váltakozik. A tanyai asszony nem mehet másnak dolgozni, sokszor annyi a dolga, hogy majd rászakad, csak hogy a feje füstöt nem vet; nagyon hajtja magát, azzal tartja: «Kezem-lábam nyugodalma, dolgom haladéka». A kisgazda felesége tudatában is van annak, hogy sok minden rajta fordul meg a gazdaságban, önérzetes büszke szavajárása: «Nem vagyok én szegény asszony, hogy ráérjek». Jóraivaló asszony otthon is megtalálja a dolgát, legfeljebb télen, mikor valamennyire szűnik a dolog, mehet néha egy kicsit szomszédolni, vagy ha valami alkalom van, lakodalom vagy disznótor; általában ritkán mozdul el hazulról; a paraszti példa szerint: «asszonymak, tyúknak otthon a helye». Kősa asszonyról azt mondják: «rosszabb a jóraivaló embernél». A tanyás fő jövedelmi forrása a sertéstartás. Többnyire igen szép disznót tart, szinte kíváncsán ránézni. Mikor legelőre jár, akkor is jól tartja moslékkal, hogy szépen kinevelkedjen, mert «disznónak zsák az anyja». Jó erőben levő jószágáról azt szokták mondani: «Felelőben van, mint a tanyás disznó». A kisgazda, kinek több jószágga van, ezeket korántsem tartja oly jól; némely gazda malaccai hererépán, galambganén stb. telelnek ki, azt se tudják, mire való a kukorica, úgy kell őket lassankint rászoktatni. A jól tartott disznó évenként rendszeren kétszer fiadzik 9-10, sőt több malacgot is, ezeket a tanyás vagy mint választási malaczkokat adja el, vagy mikor a vetésben kárt nem tesznek, féléves korukig tarthatja. Őszszel két vagy három hízonak valót hagy, a többit eladja és malaczkokból a szerint, milyen az ár, 200-600 korona bevétele van évenként, néha több is. A disznó elesége kikerül azon két vagy három hold feles kukoricaföld terméséből, mely a tanyás bérében van, rendszeren harmados kukoricaföldet is fog fel, az árpát, a mi szükséges, mint részes megkeresi. Ha ez nem elég, vesz is árpát és korpát a disznónak, malacznak. Leszámítva a készpénzkiadásokat, egy disznótartásból való évi tiszta jövedelem kedvező körülmények közt ötszáz koronára is felmehet, ezenkívül még a hízókból is elad egyet-kettőt, a

miből szintén szokott pár száz korona haszna lenni. A mi jószágot a tanyás felnevel, az a heti vagy az országos vásáron kel el. Ismerni kell tehát a folyó árakat, hogy tudja, mire tartsa és hogy adhatja oda. Mielőtt behajtaná, megtudakolja, hogy kel, olyantól, a ki vett vagy eladott; meg is szokták mondani az igazat, bár olyan is kerül, a ki csak annyit mond: nem adták alább. Ezért is, de meg azért is, mert nem adja a maga szemét a máséért, szét is néz néhány heti-vásáron, a kinek eladó jószága van. Abból, hogy az ár a vásáron alakul ki, ered ez a közmondás, «az tudja, a ki a vásárt járja,» vagyis az ért hozzá, úgyis mondják: «Az tudja az utat, a ki járja». Az oláh is sokkal okosabb volt, mikor a vásárról megjött, mint mikor elment. Viszont ha azt mondják valakiről, hogy kevés pénzzel járja a vásárt, azt értik alatta, hogy nem sok esze van; biztatják is, hogy csak okosan avval a kis észszel. Az eladó a jószágot valamivel feljebb tartja, hogy legyen miből engedni, mert a vevő sokszor nagyon alkus és próbálja letörni az árát. A tájékozatlan embert, vagy a ki nem ért hozzá, bizony gyakran rászedik a vásáron, nem veszik túlságosan lelkiismeretesen a dolgot; hiába: «szemesé a vásár, vaké az alamizsna». Ráadásul még ki is csúfolják a hozzá nem értő, tájékozatlan vevőt. «Vak Vanka mindig ott van a vásáron szélyel nézni; semmit se lát, de minden kell neki». Az egyszeri halász is, mikor megkérdezték, hogy a nagyon apró halat miért nem dobja vissza a vízbe, mit akar vele, azt felelte: «Mindenre kerül bolond ember». Mert igaz is, bolond ember magva nem vesz ki soha, vad repczét, bolond embert nem kell vetni, megterem magától. Azonban rendszeren a vevő is tájékozva van az árak felől, ért is a jószághoz, ha végig néz rajta, már tudja, «hogy melyik, melyik nem». Disznóban szeretik a lusta jószágot, mert az hízékony fajta. Fontos, hogy jó lába legyen, hogy megbírja, mikor már hízásban van, azért nem kell a « szűnyoglábú», «mesteremberlábú», hanem jó állásos legyen. Nem szeretik a kis senyvedt, lemaradott malacgot, sem a hegedűnyakút, vagy a hosszú hegyes orrút, az nem jó fajta, csak utolsó szükségbe való. Kedves a nagy disznó, ha akkora, mint

egy számár és nagy tasla füleitől a szemei nem látszanak. Mert a lehajló, nagy csajlafülű sertést hízekonyabbnak tartják, mint a felfelé álló, kicsi, hegyes fülűt. Rajtam esett meg kezdő gazda koromban, mikor a vásáron hízőnak valókat néztem, hogy megtetszett egy csapat malacz, kérdeztem a kanászmomat, mit tart róla, mire nagy titokzatosan odasúgta «fiscalis fülű». Arra nem sokat adnak, hogy a befogni való jószág milyen erőben van, ha sovány, az eladó azzal mentegetődzik, hogy «szemmel tartotta», a mi azt jelenti, hogy vigyázott rá, de enni keveset adott. Ha nagyon jó erőben van a jószág, az már gyanús is, mert «próbált malacz» lehet, melyet már javítottak, de nem vált be. Megesik az is, hogy a külső jelek csalnak s nem mindig az a legjobb, a melyikkel a vevő szerelembe esett, néha a sok válogatás közben belevászt olyanba, a melyik nem lesz bevágó, nem válik be. Az ilyen azután nem igazodik semmit, «kutyának, agárnak marad», csak foghegyen eszik s meg nem hízik, míg az Isten e világot tartja. Azért az is fontos, hogy biztos helyről való, ismerős fajta legyen a vett jószág. Azonban igen sok hizlaló nem a tenyésztő gazdától, hanem kupecz kezéből veszi a jószágot, a disznókupecz a vásárok közeledtével már előre összeszedi, sokszor más vidékről hoz sertéseket. Vannak, a kik állandóan ezzel foglalkoznak, sokan csak alkalmilag, mikor nincs nagy dologidő, vagy mikor éppen valami szép csapat malacz a kezükre kerül, ezeket kupeczes embereknek hívják. Különben a mi ügyes, élelmes népünk szeret ilyen adás-vételekkel foglalkozni s a kanászból, tanyás emberből, ha belekóstol, nagyon könnyen válik disznókupecz, hamarosan átvedlik öltözködésében is és úgy pacsizik a vásáron, mintha mindig azt csinálta volna. Egy kis koczkázattal jár a dolog, mert sokszor hirtelen lemegy a disznó ára s akkor bizony nagyon beleszalad a madzag, de hát ha az ember előre tudná, hogy felbukik, inkább leülne. A ki mer, az nyer; ha félsz, meg nem élsz, azt tartják; ez olyan mesterség, hogy egyszer hoz, más-szor visz. Alkudozás közben szokta is a kupecz mondani, hogy ő jobban tudja, mit ér a disznó, mert már sok pénzt vesztett rajta. Biztatja a vevőt, hogy ő nem tart rossz jó-

szágot, hogy tizszeres árért sem venné fel a szidást, ötlet nem köpik szemem csalásért. Szerencsét nem adhat, de jószágot jót ad. Azért az árért pedig szót se tegyen, nem pénz az azért, abból nem engedhet, mert akkor mintha csak a kezéből hajítaná el a pénzt. Annyira lejegyezte, csak-hogy éppen pénzt lásson, nincs haszna, pénzért pénzt cserél. A múlt hetivásáron a háta mögül is eladhatta volna annyiért. A vevő pedig csak iszonykodik, kimondani is sok, a milyen drága a disznó. Ahhoz az árhoz még csak szólni sem lehet, senki sem ellensége a pénzének. Annyiért gazdája lesz, a hogy kérte, adja oda, szívesen kéri. Alkudozás közben sok midenféle tréfa esik, a kupecz biztosítja a vevőt, hogy nem csalja meg igazán; ha kis malaczt árul, azzal biztatja, hogy egy esztendő múlva is visszaveszi azért az árért, a vevő pedig azzal áll elő, hogy ő nem korpával fizet, hanem pénzzel, bár ha azt eladná, azért is pénzt kapna. A korpa ugyanis rendesen nagyon olcsó szokott lenni, nem mindig olyan nagy úr, mint mostanában. Miután kettőn áll a vásár, az egyik valamit enged, a másik még ígér rá egy keveset s hosszas alkudozás, egymás tenyerébe csapkodás után többnyire megegyeznek valahogy. Van úgyis, hogy valami hunczut kihallgatja az alkut és mikor a másik elmegy, mintha nem kellene neki; azonnal felcsap. Kap is az azután «hideget is, meleget is», van nagy veszekedés, már olyankor nem azt mondják egymásnak, hogy lelkem galambom, hanem ugyancsak húzgálják le egymásról a ködmönt (ez kölcsönös becsület-sértést jelent). Csapatos malaczból, ha néhány elkelt s ára szakadt, addig válogatnak, míg benne tart. A disznó eladása és vétele készpénzfizetés mellett történik, «ólba szöke», annyit jelent, hogy hitelbe nem adnak oda valamit, csak fizetés, vagy biztosítók mellett. Ha a jószág könnyen és jó áron elkelt, akkor jó vásár volt. De van olyan «ritka piac» is, mikor kevés a vevő, a ki van, kedvetlen az is, ha ígér valamit a jószágért, már szalad is. Sokszor a tényésztőt meg sem kérdik, miért hozta be jószágát, mit akar vele, vissza kell hajtani. Ha ilyenkor tudakolja valaki, hogy milyen vásár volt, bizonyosan az a felelet: «Jó vásár volt, nem vertek meg». Olyan fél-kedvvel van az ember

ilyenkor, mert nem ütött be a számítása, előre tudja, hogy az asszony is nagyon nyelvel, hogy elhibázta a sort; lesz lecze elég, ebbe már szinte beletörődik, már mindegy akár pofon, akár nyakon, neki már úgy sem főznek a héten, csak nyelvevest eszik.

Ha már hízőnak valóra tett szert a szegény ember és elesége is van, a mivel meghízalja, akkor bízhat hozzá, hogy az éven át szükséges húst és zsiradékot maga előteremti s nem kell azt drága pénzen a piacon megvenni. A hizlalás nem egyformán megy, van annak gyorsabb és lassúbb módja. Téli hízőnak valót rendszerint kukoriczatörés után fognak be, nyári hízőnak valót kora tavasszal, am azt saját használatra ezt pedig többnyire eladásra hizlalják. Leginkább félesztendő malacot hizlalnak, öreg disznót csak akkor, ha már tenyésztésre nem alkalmas. A paraszt ember többnyire gyorsan hizlal, kivált a tanyás, kinek jószága úgylis felehízásban van, mert a legelőn is folyton kapott eleséget. A jó ételű malacok hamar hízásnak indulnak, olyanok, mint a pók, nőnek is, híznak is, szinte napról-napra javulnak, fényesedik a szőrük. Az öreg disznó már nem nő, hanem mindjárt rakodik, nagyon fog rajta az eleség, naponta felvesz egy kilogrammot is. A malacokat három hónapig, öreg disznókat négy hónapig szokták ilyen módon hizlalni, akkorra egészen megjavul, de ha nem egészen érett is, el kell adni, vagy megölni, mert ennyi időre rendszeren elveszti étvágyát. Ezen hizlalási mód mellett a hízó nem szokott elsőrendű lenni, nem elég zsíros, mert hamar fel van fúvatva és ezért a piacon pár fillérrel olcsóbb. A mellett az ilyen hizlalásnál nagy vigyázat kell, mert a jószág hamar csömört kap, ha túlságosan étetik, étvágyát elveszti, a csömör sokszor a lábába áll, úgy hogy a jószág egészen leromlik.

A rendszeres hizlalás, melyet nagyobb gazdaságokban és uradalmakban folytatnak, rendszeren félévig tart. A sertéseknek eleinte keveset adnak s apródonként arányosan szaporítják eleségüket, így a hizlalás biztosabb és a kóvér sertés elsőrendű lesz, mert inkább zsírra hízik. Kivételesen még hosszabb ideig is hizlalnak, különösen malacokat esztendeig is. Cs. B. szentesi szegény emberből lett hizlaló

minden őszszel 2-5-30 drb félesztendő malacgot szokott befogni és következő őszig hizlalja. A hány kilogrammot nyom a malacz, annyi dekagramm eleséget kap egy etetésre, eleinte korpát, később darát. Jól berendezett és felszerelt hizlalója van, saját állatmázsáján minden hónapban megméri a malaczkokat s a mennyivel nehezebbek, abban az arányban szaporítja eleségüket. Meghíznak két vagy harmadfél mázsásra is, a mellett folyton jó marad a lábuk és soha sincs baja a jószágnak, mert az embernek kezében van a gyeplője. Senki meg nem állja szó nélkül, a ki látja: «de jó volna kétszer eladni, harmadszor megtartani». El is kel az ilyen jószág m. mázsánként nyolcz-tíz forinttal is a napi áron felül, mert csupa zsír, ha pedig nincs jó ára akkor, mikor esztendő, még tovább lehet hizlalni pár héttel. Hallottam, hogy néhány év előtt a budapesti sertéspiaczra olyan csodaállatokat hozott egy komáromi gazdaember, melyek darabja négy mázsásnál is több volt, másfél évesek voltak, mikor befogta és 14-16 hónapig híztak. Ilyen hizlalás különös gondviselést kíván, a ki azt folytatja, az mással nem is foglalkozhatik, de nyugodtan is van, mert ha így hizlal, száz korona haszna is szokott lenni egy-egy malaczon.

Általában el lehet mondani, hogy az állattenyésztés és hizlalás mostanában a jó értékesítési viszonyok folytán szép hasznot hajtott, ebből a szegény ember is jócskán félre tehetett s így helyzete sokat javult. A vidéki pénzüintézetek betétei az alsó néposztály megtakarított pénzéből is jócskán szaporodnak. Különösen a tanyásokat nagyon felszülte az utóbbi öt-hat esztendő, nem is tanyás, ki nem tud összetenni két-háromszáz forintot. Hogy milyen szépen gyarapodtak, azt tanyásváltozáskor látja a gazda, némelyik kicsit irigyli is, hogy egy kocsival jött oda a tanyás, nem volt se kenyere, se fedeleké, mikor pedig elment, öt kocsin se győzte elvinni a holmiját és kukoriczáját. A gazdasszony is emlegeti, hogy nem volt a vaczkában egy párnája a tanyásnének, mikor odajöttek, most pedig két vetett ágya van. A hurczolkodás az új gazda igáján történik, a tanyások és a gazdasági cselédek nagyobb része

szeptember 29 én, Szent Mihály-napkor változtatja helyét, a miért is október első hetét a szegény ember hetének nevezik. Sok helyen a béresek és kocsisok újévkor változnak, gulyást András-napig, november 30-ig vagy beszorulásig, juhászt Demeterig, október 26-áig szoktak fogadni. Hogy mennyi lehet évenként egy tanyás jövedelme jószág-tartásból, azt bajos megmondani, azért is, mert egyik helyen a disznón kívül csak tyúkot tarthat, másik helyen mindenféle aprójószágot, de azért is, mert nem mindig egyformán sikerül a tenyésztés és az értékesítési viszonyok is nagyon különbözők. Kivételesen rámehet a bevétele kétezzer koronára is, ha mindenféle jószágot tarthat, de rendszeren ennek csak fele s van úgy, hogy még annyi sincs. Kiadása is van elég, az is különböző a jószág számához és az eleség árához képest. A mit árul, azt megint csak a jószágba kell ölni; se el nem éli az ember, se el nem cifrálkodja, mégis elfogy a pénz. A jószágnevelőket mindig sok baj és veszedelem fenyegeti állatbetegségek és járványok pusztításai miatt is. Hogy csak a szegény ember jószágainál maradjunk, igen sok sertés elhull sertés-orbáncz és sertésvész következtében, az előbbi betegség ellen oltással valamennyire lehet védekezni, de a sertésvész ellen javasolt szerek még eddig teljesen hatás nélkül maradtak. A baromfit is sokféle betegség pusztítja, melyeknek többnyire oka is ismeretlen, nemhogy orvossága volna. Megtörténik, hogy némely tanyában a tanyás összes jószága elpusztul a legnagyobb ügyelet mellett is; magam is tudok ilyen esetet. Sírt a szegény asszony, mint a záporosó, meg lehetett volna fűrösztetni könnyeiben, de a férfi könnye is kicsordult, mikor az esetet elpanaszolta. Jó szerencse, ha a szegény ember már annyira megelőzte magát, már annyit összecsepergetett régebben, hogy más jószágot állíthat. Az alföldi tanyarendszer nagy előnye, hogy a járványok nem terjednek oly könnyen, mint a községekben, mert a jószág el van különítve, de azért sokszor nagyobb területen lép fel a járvány s mindenütt kiveszi a vámot. Az állattenyésztésnek még a járványoknál is többet árthat néhány száraz esztendő, mert az ilyenkor nemhogy haszonhajtó volna, ha-

nem tetemes veszteséggel jár. Ha nincs legelő, széna alig terem és más szálás takarmány is kevés van, akkor a szavasmarha, ló és birka ára hanyatlik, ha pedig a kukoricza-termés gyenge s a kukoricza drága, akkor a sertés ára esik rohamosan, a baromfi ára mindkét esetben csökken. Ilyenkor fűtüléért is lehet malacgot kapni, fias tehenet is mindenki úgy vesz a vásáron, a hogy akar. Sok gazda csak a legszükségesebb igavonó és tenyésztőjóságot hagyja meg ilyenkor, a többitől bármi áron szabadulni igyekszik, vendéget nem tart; ezen elnevezés alatt a növendékjóságot értik és mindent, mi közvetlen hasznot nem hajt. Érdekes példa erre nézve, hogy ha a sertés ára nagyon alacsony, újévkor temérdek kis malacgot fogyasztanak el pecsenyének, ha azonban drága a malacz, akkor ennek nagyobb része megmarad. Ha a hizó megfiadzik, el szokták hányni alóla a malaczkokat, de megtörténik, hogy gummicsövön itatják tejjel, mégis felnevelik, ha jó ára van. Az alacsony árak hatása alatt a jóságállomány nagyon megcsökken, igen sok jóságot visznek külföldre, illetőleg a közös vámterületen kívüli országokba a rendes árnál sokkal olcsóbban. Ennek következtében a fogyasztás szükségletét akkor sem lehet kielégíteni, mikor már az állattenyésztésre nézve kedvezőbb évek következnek, mert először a beállott hézagokat kell kiegészíteni. így szüli a nagy olcsóság a drágaságot s ebből is látszik, hogy a fogyasztásra nézve sem igazi haszon, ha a gazdák kénytelenek jóságaikat elpredálni, hanem a tenyésztőnek meg a fogyasztónak egykép a rendes, állandó ár áll érdekében. Miután a nagy árcsökkenés és az ennek nyomában járó szertelen drágaság rendszeren a szük takarmánytermés következménye, e bajok leginkább a szárazság elleni sikeres küzdelemmel hárríthatók el. Különösen nagy veszedelemmel jár a szárazság a magyar Alföldön, hol a legelők túlnyomó részének szikes talaja van, mert csak az ilyen földeket hagyták meg legelőnek. Az ilyen mező fűve rendkívül tápláló, azt tartják, hogy ha csak a sziket nyalja is a jóság, feljavul rajta; természetesen nem áll ez a szó szoros értelmében, de jó időjárás mellett van e legelőkön fű is elég. Tavasszal és ha esős ősz van, olyan

a gyeper, mint valami szép zöld szőnyeg, vagy a mint a nép sokkal szebben mondja, valósággal «örömmező», «selyem - rét». A szikes föld, különösen a parlag, némely évben szikfűvel fordul fel, ez, mint gyógynövény, kereskedelmi forgalom tárgya, melyet évről-évre emelkedő mennyiségben visznek külföldre.. Nagyobb gazdaságokban feliből szedetik erre a célra készült szedővel, ksigazda maga és családja szedi; könnyű munka, szedheti a legkisebb csimotája is, a virágportól sárga a lábuk, mint a méheké. Mikor sok szikfű van, egyes munkás öt-hat koronára is rádolgozik naponkint a saját részére, ha szép virágot szed és érti a vele való elbánást. Lányok is kereshetnek négy-öt koronát, örömet dolgoznak s a keresetből jut selyemkendőre való is az ünnepre. Mondogatja is, a ki hozzájuthat, hogy az Isten kirendelte, kiparancsolta nekik ezt a kis keresetet, úgy sem terem a szik sem kukoriczát, sem burgonyát. A szikfűszüret csak pár hétig tart, a virág hamar elsül, elszór, kivált nagyon forró időben. A szikes legelő is csak úgy tartós, ha időnkint hasznos eső áztatja, kivált, ha jó nevelő idő van utána; sokat használ az is, ha jó harmatok járnak. Hogy a harmat a mi száraz éghajlatunk alatt milyen fontos a növényekre nézve, semmi sem bizonyítja inkább, mint az a szólásmód, hogy ha valakinek a kezéről más valami jó üzletet elút, így panaszkodik: «elcsapta előlem a harmatot». A nyári melegben, de ha a tavasz esőtlen, már előbb is kiszárad, elsül a mező, az idő eszi meg, nem a jószág s ekkor igen sivár, vigasztalan képet mutat.

Ég a nap-melegtől a kopár szik sarja,
Tikkadt szőcskenyájak legelésznek rajta.
Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben.
Nincs tenyéryi zöld hely nagy határ mezőben.

Így írja le a magyar Alföld nagy költője: Arany János a szikes mezőt *Toldi* első énekében. Ha szárazság van, bizony a szikes legelőt csak bíbicz-koczogónak, keserves életű síkvári pusztának hívják, mely csak arra való, hogy a föld lyukas ne legyen. Nem segíthet ilyenkor más a szegény emberen, csak jó nagy záporosó, kívánják is, bár olyan eső

lenne, hogy a vadkacsa csak guggolva tudna szállni az ég alatt, a mi azonban nem valami özönvizet jelent, mert a vadkacsa mindig guggolva repül. A legelők és rétek kiszáradásának meggátlása régi törekvés és rendszerint az öntözést ajánlják segítség gyanánt. Egyes helyeken jó eredménnyel létesítettek is rétöntöző vízműveket, arra nézve azonban, hogy általánosságban és haszonnal megvalósítható-e a magyar Alföld öntözése, nagyon megoszlanak a vélemények. Egész irodalma van e kérdésnek, melylyel itt nem foglalkozhatom bővebben, csak annyit említek meg, hogy legújabbán Kvassay Jenő földművelésügyi miniszteri tanácsos kimutatta, miszerint a Tiszában nyáron, mikor az öntözés legszükségesebb volna, oly kevés a víz, hogy az nemhogy az egész Alföld, de még a csekély területű Csongrád vármegye öntözésére sem volna elegendő. De ha műszakilag, völgyzáró gátak segítségével lehetséges volna is az öntözés, gazdaságilag kivihetetlen a mi viszonyaink között, mert a nálunk termelt gabonafélék és kapásnövények csak ritkán kívánják s csak igen rövid ideig bírják az elárasztást, a legelők pedig, melyeket rendszeresen öntözni kellene, többnyire partos helyeken vannak, ezen csekély értékű földekre pedig felfelé vezetni a vizet nagyon költséges lenne. A szárazság elleni küzdelmet tehát nálunk még hosszú ideig nem az öntözés útján, hanem más módon lehet és kell is folytatni. A szántóföldeken az újabb tudományos talajművelés célja a talajnak oly kedvező természeti állapotba hozása, hogy a nedvességet megtartsa, az esővizet magában felgyűjtse s gyorsan eltűnni ne engedje. Hogy a vetőmag minél biztosabban kikeljen, gyorsan fejlődhessék, az eddigi átlagos termésnél jóval nagyobb hasznot adjon, azt az amerikai Campbell tanár által kitalált tárcsás borona, magháztömörítő és más gazdasági gépekkel igyekeznek az északamerikai esőtlen nyugoti államokban elérni és ezen gazdasági eszközökkel már hazánkban is figyelemre méltó kísérletek történtek egyes nagyobb uradalmakban, A gazdasági cselédek eleintén nem szerettek bíbelődni az újfajta gépekkel. Fechtig Imre báró, ki ezen általa jó magyarsággal sodrónak és tömődőnek elnevezett

új gazdasági gépekkel való érdekes kísérleteit a *Köztelek* 1909-iki évfolyamában ismertette, írja, hogy mikor bérésétől kérdezte, mi is a neve annak a gépnek, a melyikkel dolgozik, ez így fakadt ki: «Ez bizony, uram, időtöltő». Kisgazdáink is idegenkednek az újfajta gazdasági gépek beszerzésétől, egyrészt azok drágasága miatt, másrészt kételkednek a sikerben, mert a földművelés olyan mesterség, a melyekben mindig csak inas az ember. A szikes legelőkön és réteken aránylag kevés költséggel meg lehetne a téli nedvességet, a hólevet s a tavaszi esőzések vizét tartani. A szikes földnek megvan az a rossz tulajdonsága, hogy a vizet nem bocsátja át az altalajba, úgy áll benne, mint a pohárban s csak elpárolgás útján fogy el lassankint. Ezen hibát javunkra fordíthatjuk, ha a legelőt körülgátoljuk, hogy a víz le ne szaladjon róla s a földet több helyen kaliczkázzuk, hogy a partok ne vethessenek sok vizet a laposokra. Eddig mindenki azon igyekezett, hogy földjéről minél előbb leereszthesse a vizet, a partos legelőkről leszaladt magától, holott annak lefolyását gátakkal kellene megakadályozni, akkor a csatornában sem duzzadna meg a víz, nem öntené el a szántóföldeket s a mi itt mégis összeszalad, azt szépen sorjában le lehetne vezetni. Ha a legelőn vizet foghatunk, a mező tavasszal gyorsan nő s mikor a víz lassankint elpárolog, a kövérebb helyeken jó kaszáló, a gyengébbeken buja legelő marad utána, mely nyár közepéig szép zöld marad és ezen a jószágot tarlószabadulásig kis segítséggel el lehet tartani, «ki lehet tájékozni». A szükséges gátak és kaliczkák elkészítése nagyszabású öntözőművek berendezéséhez képest aránylag csekély, de azért az egyes birtokosokra nézve elég terhes kiadással jár. Több évi adómentesség és a belvízszabályozási költségek alól való felmentés ezen hasznos befektetéseket nagyon előmozdítaná, más állami segítségre nem is volna szükség. Ha az alföldi legelők ekként át lennének alakítva, a szárazság sokkal ritkább és sokkal kevésbé fenyegető veszély volna, mint jelenleg. Tehát vizet és ahol lehet fát az alföldi legelőknél, ez az alföldi gazdálkodás megjavításának első feltétele. Ez által hihetőleg még az éghajlat is megváltozik, nem lesz olyan szá-

raz, mint jelenleg s ebből úgy a gazdának, mint a szegény embernek, de az egész országnak is mérhetetlen haszna lenne. Mert jó legelők és kaszálók, sok takarmány és takarmánynak való gabona termése az alapja az állattenyésztésnek. A legelők nagy fontosságát az állattenyésztés érdekében és különösen a községi legelők szükséges voltát már tizenöt évvel ezelőtt fejtegettem *Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság* című művemben. «Olyan fontosságot tulajdonítok annak, hogy minden helységnek legyen községi legelője, hogy azok érdekében, melyek azt a maguk erejéből megszerezni képtelenek, az olcsó kölcsönrel vagy más módon való állami támogatást is szükségesnek tartom és e tekintetben, de csakis ez egyben, a kisajátítástól sem riadnék vissza.» Azóta a törvényhozás is felkarolta a községi legelők ügyét és a kormány az állattenyésztés fejlesztéséről szóló 1908: XLIII. törvény alapján bőkezűen támogatja a községeket legelőnek való földek megszerzésében oly módon, hogy a vételár kifizetésére felvett kölcsön törlesztéséhez, a mennyiben azt a jószágjárás jövedelme nem fedezi, az állam nagy mértékben hozzájárul.

A takarmánynövények termelésének emelésére és előmozdítására eddig édes kevés történt nálunk. Pedig az északamerikai Egyesült-Államokban a kukoricatermés emelése érdekében történt intézkedések jó hatása ismeretes és világosan mutatja, mit lehet és mit kell tenni ez irányban. Az amerikai gazdák a kukoricát tartják a gabonafélék királyának (corn is king), vagyis azok közt a legelsőnek, a leghaszonhajtóbbnak. Ezért a kormány nemzeti kukoricakiállításokat rendez a termelés fokozása érdekében, melyeken a legtöbb és legszebb kukoricát termelő gazdákat nagy díjakkal jutalmazták; vannak 25,000 koronás (ötezer dollár . ros) versenydíjak is. Ezen kiállítások módjára az Országos Gazdasági Egyesület 1913 márczius havában nálunk is országos kukoricakiállításot rendez. A kitüntetett farmerek a díjat nyert kukoricacsöveket árverésen adják el, hol azokéit mesés árat kapnak, nem egyszer száz dollárnál is többet egy csőért. A gazdafiúk részére téli tanfolyamokat rendeznek az egyes államok és egy egy hold földet adnak rendel

kezesükre, hogy azon kukoriczát termeljenek, a kik a leg-szebb eredményt érik el, azok aranyórát, vadászfegyvert, hátszlovat, automobilt, szóval a fiatalság szemében igen becses jutalmakat kapnak, a kitüntetést nyert fiúkat az Egyesült-Államok elnöke és a legelőkelőbb polgárok vendégül látják és minden jóval elhalmozzák. így azután megtörténik, hogy a fiúk egy kis hold földön ötven hektoliter, tehát körülbelül harmincz métermázsza kukoriczát termelnek, a farmerek versenyében ennél még sokkal nagyobb terméseredmények fordulnak elő.

Ki sem lehet beszélni, hogy nálunk, hol a kukoriczát leg-inkább a szegény ember termeszti, mint feles, vagy harmados, mily üdvös hatása lenne az ilyen díjazásoknak úgy a felnőttek, mint a húsz évesnél fiatalabb legények közti versenyeknél. Egész életére büszke lenne az a fiú, a ki ilyen díjat nyert s nagyon valószínű, hogy éppen ez által egész életére szorgalmas, jó munkás válnék belőle. Az Alföldön a kukoriczát elég rosszul, hanyagul művelik, ritka kivétel, hogy a mag elvetése előtt megkapálnák a földet, vagy hogy kétszernél többször kapálnának. Ha nem jó idő jár, vagy ha nagy a napszám, a kukoricza gyakran kapálatlan marad. Mióta ekekapával dolgoznak, még rosszabb munkát tesznek. Ha azután rossz a termés, hiába panaszkodik a szegény ember: «Én máskép bíztam, azt hittem, majd Isten lát vele.» Mindenképen nagyon helyes volna tehát a népet szorgalmasabb, jobb munkálkodásra ösztönözni. Kivételesen rossz kukoriczatermés esetén a külföldi kukoriczára vetett, különben elég mérsékelt vám elengedése is szükségessé válhatik a mezőgazdaság érdekében, mert a fő feladat ilyenkor az állatállomány megőrzése. A vám ideiglenes felfüggesztésén kívül a legmesszebbmenő szállítási kedvezmények megadásától sem szabad visszariadni, csak hogy a jószágnak potom áron való elköttyálását meg lehessen akadályozni. Ilyen években az állam a tenyésztők között olcsóbb takarmányműeket és korpát is szokott kiosztani. Se szeri, se száma a gazdasági társadalmi testületek és szövetkezetek részére biztosított állami támogatásnak, azonban ezen kedvezményekben eddig csak a kisgazdák részesültek, sokszor a nagyobb termelők

is, de a szegény ember sohasem kapott segítséget. Ez pedig nagy igazságtalanság s kívánatos, hogy ezentúl az ilyenfajta támogatásból a szegény ember se legyen kizárva. Szintoly jogos követelmény, hogy az állam által a tenyésztők közt kedvezményes áron kiosztott olyan tenyészállatokból, a melyeket a szegény ember is szokott tartani, neki is jusson. A mint a gazdasági egyesület tagjai részére takarékpénztári kölcsönöket eszközöl ki fajjóság beszerzése céljából és a kamatok egy részét az állami támogatásból az egyesület fizeti, ép úgy a munkások egyesülete is közvetíthetné tagjainak a fajjóság beszerzését, ezen célra kölcsönt vehetne fel, úgy, hogy a kamatok egy részét az állam fizetné. A tenyészjóságok biztosítását, legalább is azon időre, míg a beszerzésükre felvett kölcsön törlesztve nincs, kötelezővé kellene tenni, általában szükséges volna az állatbiztosítás terjedését előmozdítani és ez által a mostaninál jóval alacsonyabb díjtételeket lehetővé tenni.

Kívánatos volna az állategészségügy további fejlesztése, különösen a kötelező oltás elrendelése oly állati betegségek ellen, melyeknek már kipróbált ellenszere ismeretes. Ez azonban csak úgy volna lehetséges, ha oly esetekben, midőn valamely állat az oltás következtében elhull, ezért a tulajdonos teljes kárpótlásban részesülne. Igen fontos volna, ha minden állatfajnál vidékenkint más-más tájfajták tenyésztésére törekednének, itt volna az ideje a jószágnevelőket megtanítani, hogyan kell nemes, a célnak legmegfelelőbb tenyészállatokat nevelni. Meg vagyok győződve, hogy a magyar nép ennek az irányzatnak is mestere lesz, csak legyen a ki arra megtanítsa. A gyors fejlődés, tehát jó takarmányértékesítés a jelszó ma az állattenyésztésben s a ki ilyen irányban dolgozik, kétszer-háromszor nagyobb árt érhet el állataiért. De mindez akkor volna legsikeresebb, ha egész vidékek egyöntetűen járnának el, mert csak nagy tömegekre kapható állandó, biztos vevő. Ha kellő gond lesz az állattenyésztés előfeltételeire, bizonyára lehetséges lesz nálunk annyi jószágot tartani, hogy a fogyasztás igényeit külföldi behozatal nélkül is ki lehessen elégíteni. A régi időben, mikor a hús még nagyon olcsó volt, csak fűvön

volt érdemes szarvasmarhát hizlalni, legfeljebb olyan ökröket daráltak, a melyek már igavonásra nem voltak alkalmasak, az ilyen vén jószág hizlalása rendszeren veszteséggel járt, vagy az ökör ára, vagy az eleség veszett oda. Most más pennával írunk, a magas húsárak lehetővé teszik a rendszeres hizlalást és különösen a nagybirtoknak ez egyik legbiztosabb jövedelmi forrása. Az állattenyésztés mindenestre sokkal inkább az ember hatalmában van, mint a gabonatermelés, mert sokkal kevésbé van kitéve az idő viszontagságainak. Szükséges előfeltétele azonban a belföldi tenyésztés védelme, a mi nem jelenti a külföldi származású állati termékek teljes kizárását, hanem csak olyan vámvédelmi intézkedéseket, melyek mellett kellő számú jószág tenyésztése és hizlalása éppen az által van biztosítva, mert az haszonhajtó és érdemes vele foglalkozni.

III.

Természetes, hogy mindenki nem lehet állattenyésztő és hogy az állattenyésztés nem tarthatja el az egész ország munkásnépét, de még az összes mezőgazdasági munkásokat sem. De van még több más olyan foglalkozás, melyben a szegény ember azon kívül, hogy dolga után rendszeren megélhet, még félre is tehet valamicskét öreg napjaira. Ilyen például a szőlőművelés a nagy kiterjedésű alföldi homoki szőlőkön. Ezen földeken még egy emberöltővel ezelőtt is mindenütt nyájakat és gulyákat legeltettek a pásztorok, ha volt is szőlő a községek közelében, a homoki vinkóról nem sokat tartottak. Még akkor a homokot akácza ültetéssel ajánlották megkötni és hasznosítani. A jeles borok a hegyek és dombok déli oldalain termeltek, de sok helyen síkságon is volt jó szőlőtermő föld. A régi jobbágyok gazdálkodásának a szőlő művelése jelentékeny részét tette; az olcsó gabonárak idejében majd csak olyan fontos volt, mint a búza. Innen van, hogy igen sok vidéken a nép átaljában eléggé ért a bortermeléshez, még most is szívesen foglalkozik vele. Jó vörös bor termett hajdanában a szentesi szőlőben, a csongrádi karczost is sokan kedvelték, még híresebb volt

a hódmezővásárhelyi aranyági szőlők bora. Ezt már a szőlő neve is mutatja, mert aranyos, arany jelzőt a magyar ember csak a legjobbra, legszebbre szokott alkalmazni. Például a szentesi határ főbb részeit a régi világban termékenységük és akkori állapotuk szerint így nevezte el a nép: »arany Tőke, boldog Ecsér, szegény Donát, kocza Királyság». Van-e szebb hasonlat, mint a melylyel a fiatal gazda nagy bánatában kedveséről megemlékezik: «A tanyája fekete gyász – De a rózsám arany kalász». A Károlyi grófok egykori meggazdagodott halász bérlőjét Nagy András Jánost, ki később Hódmezővásárhelyen saját költségén az első artézi kutat fúratta, az uradalmi tisztartó, mikor a haszonbért behozta, tokaji borral kínálta meg. Gondolván, hogy ilyet még nem ivott, tudakolta tőle: «Hogy ízlik ez a bor Nagy András János uram», mire ez csak ennyit felelt: «Hát bornak bor, de nem ám oda, a hol az aranyági!» Mikor a híres régi szőlőket a phylloxera országszerte kipusztította, akkor kezdtek az Alföld több homokos vidékén a szőlőt nagyban ültetni, Kecskemét, Szeged, Szabadka, Nyíregyháza, Tiszaföldvár vidékén ma már óraszámra utazhat az ember és szőlőnél, gyümölcsösnél alig lát egyebet. Még sokan emlékeznek, mikor Kecskemét környékén 20 forint volt egy hold homok ára, sok ezer holdat lehetett volna kapni, «ha lett volna bolond, a ki megvegye», de csak néhány évtizeddel előbb is 40-50 forint volt egy hold homok. Ma már a jótalajú szőlőföld- ára Tiszaföldváron holdanként 1500 korona, Dorozsmán 2000 koronát is megadnak érte. Kecskeméten az 1906-évből elárusított városi homokföldek 1800 koronáig is elkelték. Pest vármegyének a vasúttól kissé távolabb eső részein 400 koronáért holdanként még lehet kapni szőlőnek alkalmas földet, de a vasúthoz közel eső szőlőföldek ára kétakkora, Örkényen pl. 800 korona holdja. Ez a nagy áremelkedés megsokszorozta az illető község határának értékét és általa maga a község is felvirágzott, meggazdagodott. Kecskemét városa, melynek határa 240 ezer hold s ennek negyedrésze a város saját birtoka, a szőlőművelésnek köszönheti felvirágzását, az tette a Duna-Tisza köze hatalmas metropolisává, hogy a homokföld ára ily

hihetetlen magasra felszökött. Nagy hasznát látták ennek a régi birtokosok, azok is, kik földjüket soha nem álmodott áron elparcellázták, de még inkább, a kik maguk beültették. Az ilyen szőlősgazda tökéletesen meg van elégedve a világ sorával, nem irigylí a híres gazdag embereket, bankárokat, bankigazgatókat: «mit ér az életük, ha nincs szőlőjük a Szarkásban». Egyik nagyobb szőlőbirtokos azt szokta mondani, hogy ha volt Paradicsom, az csak homokon lehetett. Jól járt számtalan szegény ember is, ki még az olcsó világban néhány hold homokot vett, azt maga megfordította, beültette s családjával együtt megműveli. Az ilyenek, mivel mostanában jó ára van a bornak, egész kis urak, ha a termés jól beüt.

A csemege-szőlőből, valamint különféle gyümölcsből némely vidéken sok pénzt vesz be a nép, még a faaljából is mindennap garasol a szegény asszony, ha a piacra viszi. A hol sok a nemes gyümölcs és jó vasúti közlekedés is van, ott rendszeres gyümölcskereskedés és kivitel fejlődik mint pl. Nagymaroson, Kecskeméten, Nagybányán, hol csemege-szőlőből, almából, barackból temérdek pénzt árúlnak a termelők. Ilyen helyeken a gyümölcs és szőlő csomagolásához is értenek a munkások, úgy hogy az messze földre minden hiba nélkül szállítható. Bortermő vidéken igen sok szegény ember él meg, mint szőlőkapás. Két hold szőlőben egy ember egész éven át megtalálja dolgát, de attól mégis aratáskor részes is lehet és kukoricaföldet is munkálhat. A kötözésnél, kacscozásnál családja is segíthet, felesége és nagyobb fiai a kapálásnál is. Nincsen is kivándorlás a szőlőtermő vidékekről, sőt a lakosság természetes szaporodás által is, új települők beköltözése által is számbelileg folyton gyarapodik. Igen nagy fontossága és jövője van hazánkban a kereskedelmi forgalom tárgyát tevő és ipari feldolgozásra alkalmas növényeknek is. Ilyen például a czirok, melyet Orosháza környékén Arad, Csanád és Temes vármegyében nagyban termelnek és sok száz vasúti kocsival adnak el évenként. A czirokból kötött söprűket is egész kocsirakományonként szállítják a vasúton Orosházáról. Terem egy kis hold földön 1100 □-ölével számítva öt-hat

métermázsa kalász és hat-nyolcz métermázsa czirokmag. A czirokkalász átlagos ára harmincz korona métermázsánkint; nagy kivitelünk van Ausztriába, Németországba, Svájcba, Franciaországba és Olaszországba. A czirokmag rendes ára métermázsánkint tíz korona és eleségnek, darának használják. A komlótermelés jelentékeny emelkedésére is lehet számítani. Az 1912. évi világtermést 875000 métermázására becsülik, a mely mennyiség háromszáz millió hektoliter sör előállítására elégséges. A közös vámterületen mintegy 26 millió hektoliter sört gyártanak, mihez 75,000 métermázsa komló szükséges, a többi kivitelre kerül. Ez évben Ausztria 160,000 métermázsat fog kivihetni, Magyarország is 30,000 métermázsan felül. Miután e cikkben készletek nincsenek, a kereslet elég élénk. A komló ára a közös vámterületre a saazi komlópiacz árai szerint alakul, hol az elsőrendű komló ára négyszáz korona körül ingadozik métermázsánként. Az idén az esős időjárás folytán a termés nagyobb a szokottnál, minősége azonban nem a legjobb, ezért az árak is alacsonyabbak, mint rendszeren szoktak lenni. A sör-fogyasztás és gyártás világszerte mindig fokozódik, a komlótermelésnek is lépést kell ezzel tartani. A komló legjobban a fekete homokföldben terem meg, ilyen talajú, komlótermelésre alkalmas föld igen sok van az országban. De most még csak kevés helyen vannak a komlótermeléshez értő gazdák s abban gyakorlott munkások, azért nem terjedhet gyorsabban a komló művelése. Újvidék és Bresztovác környékén úgy uradalmak, mint kisgazdák foglalkoznak a komlótermeléssel s épen ennek következtében a földek ára nagyon emelkedett, egy katasztrális holdért négyezer koronát is megadnak; beállítása 1300-1400 koronába kerül. Mindamellett s a szükséges nagy beruházások daczára, a befektetett tőke 20 százalék jövedelmet is meghoz, mert az első évben két, később hat-nyolcz métermázsa komlót is megterem egy kat. hold föld. A dohánytermelés is jóval nagyobb jövedelmet ad a rendesnél s még nagyon fejlődőképes, néhol a legjobb dohánytermő vidéken sem ad az állam termelési engedélyt a csempészet megakadályozása végett.

Nagyon terjed újabb időben a cukorrépa termelése is, a fogyasztás és a kivitel emelkedése folytán egyre újabb gyárak keletkeznek az Alföldön is, bár ez száraz éghajlata és az ormányos bogár korai fellépése miatt cukorrépának nem igen alkalmas. A vele járó pepecselő babra munkát népünk még nem szokta meg, ezért sok helyen idegenből hozatott, huzamosabb időre felfogadott munkások végzik a cukorrépa művelését. Van néhány olyan gazdasági növény is, melyet a múltban sokkal inkább termeltek nálunk, mint jelenleg. Ilyenek például a repce, a kender és len, melyek termelése a nagy külföldi verseny, illetőleg a vámvédelem hiánya miatt az utóbbi évtizedekben már nem járt haszonnal s azért igen sok helyen felhagytak vele. A mostani magasabb árak mellett újra kezdik termesztetni ezen növényeket, kivált nagyobb gazdaságokban, de mivel most az ár mindig bizonytalan s a külföldi terméstől függ, régi nagy jelentőségüket csak megfelelő vámvédelem mellett nyerhetik vissza. Az országnak több vidékén a konyhakertészet igen jövedelmező népfoglalkozás és pedig vidékenként különféle fontosabb konyhakerti növények termesztése van leginkább felkapva és elterjedve. Híres például a szegedi paprika, mely Szeged határában és környékén áradmányos folyami iszapolt földeken terem, melyek sok homokot is tartalmaznak, de jó paprika terem a homokos földeken is. Jelenleg mintegy négyezer holdon termesztenek paprikát, melyből kétezer család él meg. A paprikatermesztés palántaneveléssel kezdődik, melyet a kétszer-háromszor szántott földbe úgy ültetnek ki, mint a dohánypalántát, május végén egy-egy jó eső után, vagy ha az eső elmarad, vízzel ültetik. Az ültetés igen sok dologgal jár, néha egy hold földre 20-25 napszám is rámegey, igaz, hogy a férfiakon kívül nők és gyermekek is dolgoznak benne. A paprikát kétszer kapálják, harmadszor töltögetik, erre ismét rámegey összesen 15-16 napi munka holdankint. Ha jó a termés, 200-250 füzér is megterem egy holdon; a szegedi piacon, hol rendes kereskedelmi forgalom tárgya, két-nyolcz korona egy füzér paprika. Egy hold földről a nyers bevétel 400-800 korona közt váltakozik, de több is lehet, a termelés összes értéke a

3.000.000 koronát is meghaladja. Négy-öt munkabíró tagból álló család három-négy hold paprikát szokott művelni, melyből 2000-3000 korona nyers bevétele lehet. Ezt még szaporíthatja más munkával is, mert a paprikatermesztés nem foglalja el a család egész idejét s így a paprikatermesztők szépen kereshetnek s a maguk sorához mért jólétnek örvendenek. Miután a paprika termesztése igen sok munkával jár, az nagyobb birtokosnak nem való, hanem vagy a kisgazda saját földjén, vagy a mi a leggyakoribb, szegény ember haszonbéres földön termeszt. A paprikának való földért 120–200 korona haszonbért fizetnek. Ezért sok földtulajdonos őszi búza után a földjét paprika alá haszonbérbe adja, annál szívesebben, mert utána ismét jó búza terem. A nagy haszonbér a föld árát természetesen nagyon emeli, úgy hogy paprikának való földet 2000 koronán alul kapni nem lehet. A paprika feldolgozása erre a célra épült paprikamalmokban történik, Szegeden nyolcz nagyobb berendezésű, hat-tíz pár kővel ellátott malom és számos kisebb vízi- és szárazmalom dolgozza fel a paprikát, mely nemcsak az országban, hanem világszerte nagy keletnek örvend. A szegedi rózsapaprika sajátos finom íze és illata, melyet az ad meg, hogy a paprikát kierezik és a többször megmosott maggal együtt őrlik meg. A szegediek nagyon vigyáznak paprikájuk jó hírére és a hamisítást, mi leginkább derczével és a selejtes fűrészporszerű paprika olajozása által történik, hét hónapi elzárással és 600 koronával büntetik. Újabban silány minőségű spanyol paprikával keverték, de mikor a hatóság erre rájött, az ilyen paprikát elkobozta és a Tiszába dobatta. A paprika mellett másik különlegessége Szegednek a tarhonya, melyet ámbár nemcsak Szegeden készítenek, mégis mivel innen van legnagyobb kivitele, mint szegedi tarhonya ismeretes országszerte. Mivel sokáig és könnyen eltartható, a tarhonyának nagy jövője van, mert alkalmas külföldi kivitelre is, a tengerjáró nagy hajókon igen fontos és kedvelt ételmi czikk lehet belőle, ha a legénység és az utasok hozzá szoknak. Megjegyzendő, hogy a szegedi tarhonyát, legalább azt, a mi gyárilag készül s kereskedelmi forga-

lomba kerül, egy napon sem lehet említeni a szentesi tarhonyával, bár tetszetősebb, mert géppel egyformára van gömbölyítve; elég szép sárga színű, de aligha a tojástól, hanem inkább azért, mert a sáfránt nem sajnálták tőle. A szentesi házi tarhonya nagyon jól ki van gyúrva, «ki van munkálva», szinte átlátszó, mint az üveg, ezért még ha színót sem látta a tojásnak, vagy ha csak a híréért vertek is bele egy-két tojást, jóízűen megeszi a szegény ember. A közönséges tarhonyába, melyet napon szárítanak, kilogrammonként egy tojást vernek, míg a finom tojásos tarhonyába négyet is. Ennek nem szabad a napon száradni, nehogy szép sárga színét elveszítse s igen nagy gonddal kell készíteni. A közönséges tarhonya kilogrammonként egy koronánál valamivel olcsóbb, a linóm tojásos tarhonyáért, ha eladásra kerül két koronát is elkérnek, ez üzletben nem is kapható. Egyik budapesti előkelő csemege kereskedő maga és családja részére szokott rendelni, üzletében nem tartja, mivel a közönség nem fizeti meg, inkább olcsóbb gyári tarhonyát vásárol. Makón és környékén és az ország más vidékein is, például Derecskén, foghagymát és vereshagymát természetnek nagyban, de újabban jóval több vereshagymát, mert azt általánosabban használják és sokkal több vereshagyma fogy, mint foghagyma. Makó vidékén a hagymát mind a nagybirtokosok, mind a kisgazdák termesztik, de mégis leginkább a szegény ember termeszti haszonbéres földön. A hagymatermesztésnek mai arányban való üzésére harmincz évvel ezelőtt kétségkívül Makó város képvisellete adta meg az első lökést, midőn holdankint húsz korona évi haszonbér mellett a város ezer hold földjét földnélküli lakosainak átengedte. Ezek terjesztették el a makói hagymát messze földön és megalapították annak hírét; a vásárokon a vevő mindig azt tudakolj a az elárúsítótól, hogy makói nagymát árul-e? Az évi bérleti összeg erről a harmincz év előtti 20 koronáról holdankint 200 koronára emelkedett fel úgy a városi, mint a magántulajdonban lévő hagymatermesztésre alkalmas, elsőrendű makói földeken s ugyanily arányban növekedett a földek ára is, mely ma holdankint nemcsak Makó határában, hanem a vele szomszédos összes

határakban is felül van 2000 koronán. Makó környékén a földek 60 százaléka hagymával van beültetve; a földnélküli csanádmegyei ember egy-két hold földet szokott bérelni, melyet feleségével és gyermekeivel együtt mivel meg s mely jó termés idején holdankint 100-120 métermázsa hagymát ad. Mikor a hagymának ára van, egy hold föld évi összes hozadéka 1000-1200 korona. A hagyma ára nemcsak a belföldi, hanem sokkal inkább az olaszországi terméstől függ, mert az olasz hagyma fő versenytársa az észak-német és egyéb piacokon a magyar hagymának. Épen az idén is nagy bajban vannak a hagymatermelők, mert Olaszországban, s azon országokban, a hova. a hagymát szállítani szokták, nagy termés volt s azért az ár alig harmadrésze a hagyma tavalyi árának. Makóról a hagymát Berlinbe és az egész Németországba, Galicziába, Oroszországba, újabban Angliába és Franciaországba viszik ki hatalmas mennyiségben egész esztendőn át, melynek piacain ezeket csupán a nagybirtokosok értékesítik közvetlenül, míg a többi termelők az ő belőlük és a hagymakereskedőkből alakult különböző értékesítő szövetkezetek által adják el hagymájukat. Hogy mily jelentékeny összeg forog a hagyma-üzletben, mutatja, hogy a makói Népbank a rossz pénzügyi viszonyokra hivatkozva az 1912. évi hagyma-üzlet lebonyolítására egy millió államkölcson folyósítását kérte segélyképen. Nem kevésbé híres és jövedelmező konyhakerti termék a nagykőrösi uborka. Igen régi idő óta termesztik Nagykőrösön, már annak is 25 éve, hogy Ausztriába és a külföldre nagy kivitele van.

Az utóbbi időben nagyon fellendült a kivitel, de a piaci forgalom talán sohasem volt Nagykőrösön olyan óriási, mint az idén. Majdnem kétezer vasúti teherkocsival szállítottak el uborkát, gyümölcsöt és főzelékféléket Budapest, Wien, Prága, Brünn, Lemberg, Kattowitz, Krakkó, Berlin, Lipcse piacaiiá és Oroszországba. Mintegy hatvan lengyel, ruthén, orosz, osztrák és német vevő személyesen eszközölte a bevásárlást, sok felsőmagyarországi vevő is volt, kik különösen zöldségféléket vásároltak. A nagykőrösi és kecskeméti piacon a forgalom éjjel villamos világítás mellett

bonyolódik le egészen nagyvárosi módon. A mi az otthoni piacon el nem kel, azt a nagyobb termelő maga, vagy felesége vagy több termelő megbízottja árusítja el abban a városban, a hova az uborkát elszállították. A nagykörsői uborka különlegessége, hogy vékonyhéjú, a mi nagy ritkaság s eddig csak néhány helyen sikerült ilyet termelni. Leghíresebb a znaimi uborka Morvaországban, de ide is sok uborkát szállítanak Nagykörsőről s mint znaimi uborkát adják tovább. Egyébiránt jóminőségű homokos barna, porhanyós földben termesztik és pedig nyirkos lapályos talajokban, de megterem magasabb fekvésű földekben is; itt kevesebb terem, de korábban. Nagyobb gazdák és birtokosok cselédeikkel vagy felesekkel termesztik az uborkát, vagy pedig haszonbérbe adják vagyontalan családoknak. A feles és haszonbéres termelésnél a tulajdonos szokta a földet felszántani. Kisebb gazdák és haszonbérlők maguk termesztik családjukkal. Az uborka termesztése és értékesítése nagy munkával jár. Négyezer-ötször meg kell kapálni s mihelyt teremni kezd, minden harmadik napon meg kell szedni, mert különben az uborka megsárgul és értéktelenné válik.

A föld haszonbére tízszer akkora, mint ennekelőtte; 15–20 koronát fizettek még nem is olyan régen egy kat. hold földért, ma pedig 150, sőt 200 koronát is megadnak uborkatermelésre alkalmas földért. Mindamellettt így is két-három holdat, sőt többet is haszonbérel egy-egy ember, mert holdankint átlag 800 korona értékű uborka terem, melyből tiszta haszon, illetőleg munkadíjban a haszonbérlőnek és családjának 600 korona megmarad. Az ár évenként a termés mennyisége szerint nagyon különböző, de ugyanazon évben is nagyon változó, a szerint, hogy nagy-e a kivitel külföldre és meddig tart. A korai uborkáért úgy június végéig darabonként két-három fillért, métermázsánként húsz-huszonnégy koronát is megadnak, későbbben az ár mázsánként három-tíz korona között váltakozik. A föld ára az uborkatermelés folytán nagyon emelkedett, most kétezer koronát is megadnak egy katasztrális hold uborkának való földért. Újabb kiviteli cikke konyhakertészetünk-

nek a püszke_ (pöszméte), melyet kicsiben az ország számos helyén, nagyban, kiviteli célra pedig Szentendrén, Szabadkán, Gyöngyösön termesztnek. Jól állja a szárazságot és nagy előnye, hogy jóval aratás előtt bet terem, a mikor még a gazda és egész háznépe ráér vele bajlódni.

Holdankint körülbelül tíz mázsát terem és átlag kétszáz koronán felül lehet belőle árulni, tehát úgy fizet, mint a jó termő kukoricaföld, azért szívesen foglalkoznak vele. Közöséges szántóföldben termesztik, ha egyszer beleállították, évekig megmarad és munkálása csak két tavaszi s egy őszi kapálásból és a szedésből áll. A különben is távol álló bokrok közt babot lehet termesztetni, mi a jövedelmet még fokozza. A szentendrei határban jelenleg mintegy háromszáz kiscgazda foglalkozik pöszméte-termeléssel, kik körülbelül ötszáz hold földön 5-6000 mázsát termesztnek, melynek egy részét hajón viszik a budapesti piacra, harmadánál többet Berlinbe és porosz Kattowitzba küldik 5-15 kilogrammos postai csomagokban. Németországban a zölden, éretlenül küldött befőzni való püszket úgy kedvelik, mint nálunk a savanyított káposztát, érett korában nyersen ehető és többféleképen elkészíthető. Az ország több vidékén, a hol a talaj arra alkalmas, nagyban termesztik a káposztát és ősszel kocsin viszik messze földre olyan helyekre, hol káposzta nem terem. Hetipiaczok alkalmával utcahosszat állanak a káposztás kocsik olyankor, mikor a télire való káposztát kádakba besavanyítva eltenni szokták.

A paradicsom termesztése is nagy jövedelmet ad, ennek Galicziába van jó kiviteli piacza. Mindinkább fontos kiviteli cikk kezd lenni a bab is, minthogy külföldön jó minőségénél fogva nagyon kedvelik. Némely vidéken kukorica közt, máshol külön ültetik, kevés baj van termesztésevei, jó tulajdonsága az is, hogy könnyen szállítható és jól eltartható. Újabbban sok zöldbabot is szállítanak főként Újvidékről az európai nagy városok piaczaira. Más vidékeken dinnyét termesztnek sokan, különösen híres a hevesi dinnye. Heves vármegyében Csány, Hont, Verpelét, Erdőtelek falak minden lakosa ezzel foglalkozik, sok kiscgazda termeszt, de még inkább bérlők, a haszonbér négyszögölenként

nyolcz tizenkét fillér. Uradalmuk vagy haszonbérbe adják, különösen a Jászságban 100-120 koronájával holdját, vagy teles munkásokkal termesztik. Ily módon nyolczszáz, ezerkétszáz koronát is használnak holdankint. A munkások ültetéskor a dinnye fészket compost-trágyával töltik meg. A hevesi földek ezen része fekete és sárga homok, de ezek búzát termő homokok, hamar felmelegedő, könnyűmunkálatú, nedvességtartó, vízátnemeresztő, agyagos altalaja földek. Erdőtelek, Csány állomásokról naponta legalább 20-25 waggon görögdinnyét szállítanak el, darabja ott helyben 10 – 30 fill, szokott lenni. Egy holdon 1800-2000 korona árú dinnye is terem.

Nagyban termesztik a dinnyét az ország főbb más vidékén is, például görögdinnyét Czepléden, Tiszaföldváron és sok más helyen. Sárgadinnye nagyon jó terem Fóton, Újvidéken és többfelé az országban egyes uradalmakban, hol a dinnyetermelés kertészek kezén van. A jó görögdinnye kitűnő ízű és üdítő hatású, a finom fajta sárgadinnyének pedig oly remek íze és zamata van, hogy esztendőök múlva is eszébe jut az embernek, de az ilyen fajták csak különös jótalajú földben teremnek meg és szakavatott kezelést, tenyésztést kívánnak. A régi kezdetleges módon termesztett dinnye, mint pl. a szentesi is, még a közönségestől is nagyon messze van, de azért a helyi fogyasztásnak kedvelt gyümölcse. A szegény ember reggelije nyáron néhány alma, vagy egy görögdinnye, az ebéd is sokszor csak sárgadinnye jól megpaprikázva, a kenyér mellé. A dinnye az újonnan feltört gyepet szereti legjobban vagy a feltört lucernásokat; a hol már volt dinnye, ott sok ellensége van, a féreg kihányja. A földet ősszel felszántják és fokhagymával beültetik, a haszonbért ennek kell kiadni, a mit dinnyéből árulnak, az marad munkabérre és haszonnak. Tavasszal a hagymasorok közé ültetik el a dinnyemagot és pedig a görögdinnyét és sárgadinnyét jó messze egymástól, mert könnyen elfajzik. Éppen azért uborkától és töktől is messze kell ültetni, nehogy a sárgadinnye uborkaízű, a görögdinnye tök legyen. Dinnye földet négyszögölenkint 6-10 fillérért szoktak haszonbérbe venni,

ígv is szerencsés, a ki hozzájuthat, azért mondják a rosszkedvű emberről, hogy olyan, mint a kinek dinnyeföld nem jutott. A dinnyeföld egy részében más véleményeket és mindenféle zöldséget termesztnek, ha jó idő jár és esős nyár van, igen sok szokott teremni «ha van, ugyan van»; ilyenkor ősszel oly olcsó, hogy gyakran a földben hagyják egy részét, mert felszedni sem érdemes. Ha azonban szárazság van, akkor igen kevés és silány zöldség terem és rendkívül drága; megtörténik, hogy a fokhagymát nem koszorúval vagy csomónként, hanem fejenként árulják, sőt tudok rá esetet, hogy gerezdenként egy krajczár volt az ára; most a gyökér nagyon drága, szálanként 10-12 fillér, holott máskor egész csomót felényi árért is lehet kapni. Zöldségtermelőink öntözést nem alkalmaznak s így a termés nagyon is az időjárástól függ. Ellenben a bolgár konyhakertészek csak olyan földeket vesznek haszonbérbe, a hol az öntözés lehetséges és csak bizonyos fajta zöldségeket termesztnek, melyeket «hajtatni» lehet, milyenek például kelkáposzta, carfiol, káposzta vagy édes paprika, mely őrlésre nem alkalmas, póréhagyma, főzni való tök, paradicsom stb. A vizet vagy a folyókból és elzárt folyamágakból lovak által vont öntözőkerekek segítségével, vagy artézikutakból, legrosszabb esetben kerek kutakból nyerik. Ehhez a termelési módhoz tehát már meglehetősen nagy tőkebefektetés szükséges, azért vidékenként csak egy-két bolgár kertészet van. Ez nem is sok zöldségtermesztőnek való, hanem szerintem községi konyhakertészetek üzhetnék kitűnő, sikerrel az öntözést s ily módon a sok pénz is az országban maradna, a mit a bolgár kertészek minden évben hazavisznek. Budapest főváros mostanában községi kezelésben konyhakertészetet rendez be, óhajtandó, hogy ebben más nagyobb városaink utánozzák.

A felsorolt s egyéb hasonló foglalkozási ágak némelyike egész országrészekben általánosan el van terjedve, részben csak egyes vidékekre szorítkozik, sőt olyan is van, mely csak bizonyos természetű talajhoz van kötve. De lehet olyan talaj többfelé is az országban és ezen jövedelmező foglalkozásokat terjeszteni, megismertetni és a termelést irányi-

tani az állam feladata. Népünk eléggé értelmes és igyekező és eléggé felhasználta a kínálkozó alkalmat, de nem lehet mindent a véletlenre bízni és öntudatosan, terv szerint kellene a földművelésügyi kormánynak eljárnia. Alkalmas talajon kezdeményezni, mintatelepeket felállítani, tanfolyamokat fenntartani, ezek azon eszközök, melyekkel, bár áldozatok árán, az állam közvetlenül a népjólét érdekében, közvetve a kivándorlás ellen sokat tehet. A cél, mely felé törekedni kell épen úgy mint az állattenyésztésnél, hogy egy-egy termelési ágat egész vidék felkaroljon, hogy vidékenkint egyenlő, állandó és megbízható tömeges termelés legyen, akkor az ilyen helyeket állandó vevők fogják felkeresni. Ezek magasabb árakat fognak fizetni tehát érdemes lesz a termelést fokozni, azt rendszeresen folytatni. Igen fontos és szükséges volna e tekintetben egy földművesbank létesítése, melynek feladata volna a szegény ember gazdasági tevékenységének elősegítése, az által, hogy az általa termelt javak előállítását és forgalombahozatalát hitelnyitással megkönnyítené. A földművesbank mint központi intézet működne, szervei volnának országsszerte a fogyasztási, termelő- és munkavállaló szövetkezetek, melyeket a központi bank tőkével ellátna, üzleteiket közvetítené, helyettük a szükséges biztosítékokat letenné. A központi bank elősegítené vidékenkint a termelést, egyes új foglalkozási ágakat meghonosítana, a terményeknek piacot szerezne s a kivitelt is szervezné. Bérőszövetkezeteket alakítana s ezeknek hitelt nyújtana, a nyers-terményekre előleget adna, az ipari készítmények elárúsításáról gondoskodnék. A fogyasztó-szövetkezeteket ellátná árúval, részükre a fogyasztási és iparcikkeket megrendelné. A munkások fogyasztó egyletei, könnyen kielégíthető, egyszerű, egyöntetű fogyasztásuk folytán egy kézben összpontosítva a magyar ipar oszlopai lehetnének. A földművesbank létesítésére az államnak nem kellene nagyobb áldozatot hozni, mint a milyennel a kisbirtokosok földhitelintézetének alapításához járult; nagybirtokosok, főurak, munkásbarátok is bizonyára hozzájárulnának ilyen pénzügyintézet megalapításához. Azon támogatás és azon kedvez-

mények megadására, melyekben más közhasznú nagy pénzüintézetek részesülnek, a földművesbank is jogosan számíthat. Igen fontos lenne a földművesbank üzletkörére s az általa szervezendő vidéki szövetkezetek sikeres működésére nézve az ingó jelzáloghitelről intézkedő, régen tervezett törvény mielőbbi meghozatala is, mely által a termelő birtokában maradó jószágokra és gazdasági terményekre is veszély nélkül lehetne hitelt nyújtani. Szükséges volna, hogy a törvény azon nyilvános számadásra kötelezett intézeteket, melyek ily kölcsönökkel foglalkozni kívannak és melyek arra a törvényhatóságok ajánlata alapján feljogosíthatnának, köteleznék, hogy függő termésre, learatott terményekre, élő és holt gazdasági felszerelésre nyújtott kölcsöneikről külön hiteles könyveket vezessenek, melyekbe a kölcsön összege, visszafizetésének módja, a kölcsön fedezetére leköötött ingóságoknak a helyszínén készült jegyzéke és a pénzfelvétel valamint a visszafizetések elismerése benne foglaltnak, egyben kimondaná a törvény, hogy a mezőgazdasági üzemhez tartozó ingók ily módon való leköötése a bírói végrehajtás által szerzett jogokhoz hasonló zálogjogot biztosít a hitelezőnek. Ezen zálog és a foglalás által szerzett zálogjog közti elsőbbséget a jegyzőkönyvek felvételének, esetleg az ingatlanok hasznélvezetének lefoglalására nézve a telekjegyzőkönyvbe való beíratásnak időpontja határozná meg, ha mindkét jog ugyanazon napon keletkeznék, úgy a rangsorozat egyenlő lehetne. A hitelezők rosszhiszemű megkárosításának megakadályozására szigorú büntető intézkedéseket kellene életbeléptetni, az intézetek ezen üzletkörét pedig külön hatósági ellenőrzés alá helyezni. Minden néposztálynak és minden foglalkozási ágnak vannak pénzüintézetei, melyek gazdasági érdekeit előmozdítják, ügyleteit azok természetéhez alkalmazkodva, lebonyolítják, csak a munkásosztály nélküli azokat. Gondoljuk csak el, mi lenne a mezőgazdaságból jelzáloghitel nélkül, mi lenne a kereskedelemből bankok nélkül!

A szegény ember a tulajdonképeni mezőgazdasági termelésben önállóan mint felesmunkás, vagy mint kisbérelő vesz részt. A felesek és kisebb bérlők sorsa nagyon

váltakozó szokott lenni, mert csekély tőkével aránylag nagyvállalatba fognak s ha néhány rossz esztendő van egymás után, tömegesen tönkremennek s csak azok tudják magukat fenntartani, a kik már o megelőzték magukat», vagyis régebben megtakarítottak valamit. Az utóbbi években lehetséges termések és jó árak voltak s így a bérlők és felesek szép haszonnal dolgoztak.

A felesrendszert az intensivebb gazdálkodás, a fejlődő gazdasági cultura mindinkább háttérbe szorítja, a kisbérletek jelentősége ellenben egyre emelkedik. Az új adótörvény is kedvez a kisbérlőknek, mert jövedelmük többnyire nem haladja meg az adómentes létminimumot s az után nem kell nekik magas kereseti adót fizetni, mint a nagyobb haszonbérlőknek.

Tehetősebb parasztgazdák eddig is haszonbérletek, a hol lehetett. Sok nagybirtok állandóan haszonbérbe volt nekik adva, máshol a birtoknak csak távolabb eső részei. A szegény ember azonban csak másodkézből kaphatott haszonbéres földet, a hol a főbérlőnek meg volt engedve, hogy a földeket alhaszonbérbe kiadhassa. Újabban néhol a nagybirtokos, máshol nagyobb egyházi javak haszonélvezői szakítottak a főbérlői rendszerrel s a nép gazdasági bajain kis haszonbérletek létesítése által kívannak segíteni. Ez a rendszer gyakorlatban legtöbb helyen bevált, még pénzügyileg is előnyösnek bizonyult, mert a kisbérlők nagyobb haszonbért adhatnak, mint a nagybérlő és épen olyan pontosan fizetnek.

Általánosságban azonban nagyobb uradalom nem szívesen szerződik sok szegény emberrel, tehát csak úgy juthat haszonbérlethez a nép, ha a község jótállást vállal a haszonbérért, vagy ha a község veszi ki a földet és az adja tovább. Másik mód bérlőszövetkezetek alapítása volna, mire nézve tanulságos példánk van a horvátországi szerb mezőgazdasági szövetség működésében. Ezen szövetség zágrábi kötelekébe tartozó 283 szövetkezet közül 1909-ben száznégyszázötven szövetkezeti bérletekkel, ez évben a szövetség e célra 700,000 korona kölcsönt nyújtott, a legkisebb haszonbér harmincz korona volt holdankint, de hatvan,

sőt száz koronát is fizettek. A kisbirtokosok közül sok elöregedett gazda, ha gyermeke nincs, vagy ha fiai más pályára léptek, haszonbérbe adja földjét olyan szegény embernek, ki már szerzett valamit. Ez többet adhat érte, mint más haszonbérelő, mert a lakást is számítja, minthogy háza nincs. Maga végez minden gazdasági munkát s így kevés kiadása van, viszont dolga mindig van s így munkáját jól értékesítheti, a mellett mégis kényelmesebben él s nem kell úgy hajtani magát, mint azelőtt. Szaporodnak is örvendetes módon a gazdasági cselédekből, tanyásokból lett kisebb haszonbérlők, a mi mindenesetre előmenetelüknek, növekvő jólétüknek jele. De bármilyen jó dolguk van és ha szépen szereznek is mint haszonbérlők, ritkán maradnak meg állandóan ezen életmódnál, hanem mielőbb arra töreksenek, hogy örök földet szerezhessenek. Szemeim előtt történt és érdemesnek tartom példa gyanánt elmondani, hogyan szedheti meg magát és hogy vesz földet a szegény ember, ha szerencséje van. Egyik szomszédom fia apja segítségével ós saját keresményéből húsz hold réti földet haszonbérlet évenként harmincz forintjával hat évre. Mikor ebbe belefogott kilencszáz forint volt egész bonuma, de ebbe még a lúd is bele volt számítva. Ennek felét mindjárt az első év elvitte, mert rossz esztendő volt s a föld is el volt hanyagolva. Lassankint azonban helyrehozta, nagy részét lucernával vetette be, sok szénája termett s néhányszor jó lucernamagtermést tudott fogni. Nagy szerencséje volt a jószághoz is, két kancza lova minden évben szép csikókat vetett, teheneket adott-vett, disznót tartott, úgy hogy jószágból az utolsó évben, mikor a haszonbérlet le-telt, kétezer forintot vett be, mert akkor igen nagy ára volt. A földet újra nem vehette ki, mert majd kétszeres haszonbért kívántak érte, de épen kezére jött tizenhat hold föld, melyet egy vidéken lakó úriasszony vetett áruba. Töb-ben törtek arra, mert igen jó helyen, vasúti megálló mellett fekszik, a város közelében s jó lett volna valami kedvetőtt embernek. De mivel a vasút kétfelé vágja és mert még több évre olcsón ki volt adva haszonbérbe, elkedvetlenedtek tőle, mert nem lehetett mindjárt birtokba venni, a vételár kamatját pedig

nem hozta volna meg. A szomszéd azonban bele mert vágni a vételbe s míg a többiek gondolkoztak «hogy – minttel voltak», ő már meg is vette aránylag olcsón, sőt már a haszonbérlovél ki is egyezkedett. Mert utána járt a dolognak és rájött, hogy a szerződés szerint az egész földet lucernával beállítva tartozott volna a haszonbérlovél visszabocsátani, minek még nagyon sok hijja volt, azért inkább pár száz forint kártérítésért még azon év őszén átadta a földet. A többi vevő csak nagyot nézett, mikor az új gazda tanyáját kezdte építeni s különösen a föld-szomszéd, ki sohasem hitte volna, hogy valaki odabúvik és hogy másnak is van pénze, majd megette kezét lábát, hogy a jó alkalmat, mikor földjét kikerekíthette volna, elszalasztotta, úgy járt a huza-vonával és a sok számítással, mint az egyszeri gazdasszony, a ki szép halakat látott a piacon s fel vett egy nagy potykát, hogy majd megveszi. Kérdezte, hogy adják, a halkofa mondta a rendes árát. Az asszony akkor gondolkozóba esett s beszélni kezdett magában: «Mire én ezt citronnyal, tejföllel elkészítem, azután az én Nemes Nagy Andrásom erre hat itcze bort megiszik... drága a hal! leteszem, nem veszem.»

A régi jelszó: «Földet a népek» – még mindig nem vesztette el varázsát. Ha nehezebben és több gonddal él is, mint kisbirtokos, mégis az az igazi célja minden földművelő embernek, hogy saját földje legyen. Miután oly sok kisbirtokos vesztette el földjét s a lefelé menő osztálymozgalom oly sokáig tartott, valóban kívánatos is a fokozatos emelkedés, hogy a szegény emberből feles vagy haszonbérlovél, ezekből pedig, legalább a legügyesebbekből és legszorgalmasabbakból, önálló kisbirtokosok válhassanak. Ez a birtokviszonyokat is javítaná, melyek sok helyen nagyon rosszak. Gazdasági szempontból ugyanis az volna kívánatos, ha a különféle kiterjedésű földbirtokok egyenletesen volnának országszerte elosztva. Ily kedvező birtokmegosztás azonban csak igen ritkán található, legtöbb helyen kivált az Alföldön külön csoportosul a kisbirtok s attól elkülönítve terjeszkednek a nagy uradalmak. Nyoma van még most is mindennél, a mint a birtokmegosztás a földes úr és jobbágyközségek közt történt, tehát a vármegye egyes részeiben

csupa nagybirtok van, másutt csak kis és törpe birtok, a mi még szembetűnőbbé teszi a birtokmegoszlás aránytalanságát. Középbirtok már eredetileg is kevés volt s ez leginkább megfogyott. A középbirtokos osztály pusztulása, mely a rossz gazdasági viszonyokhoz legkevésbé tudott alkalmazkodni, azoknak legkevésbé tudott ellenállani, annyira szemmel látható volt egyes vidékeken, hogy a nép ennek folyamát röviden azzal magyarázta, hogy «a föld_nem_tűr_urat.» A nagybirtok inkább kiállotta a mostoha idők járását, a gazdasági és társadalmi terheket jobban elbírtá s az ország némely részén még ott is, hol többnyire nem kötött nagybirtokok voltak, annyira uralkodó maradt, hogy épen emiatt a nép nem is juthatott földhöz és ez boldogulásának, terjeszkedésének fő akadályá volt. Épen azért, ha egy-egy ilyen birtok mégis eladásra került és azt a községi gazdák kisebb részletekben megvehették, akkor a nép szerint a birtok «felszabadult.» Újabban ilyen felszabadulás és a birtok kisebb részletekben való felosztása oly vidékeken is elég gyakori, hol, mint például Békás vármegyében, túlnyomó és uralkodó volt a nagy birtok. A viszonyok ott e tekintetben nagyon megváltoztak és ma már alig van ok panaszra. Az eladások sokszor a tulajdonos viszonyaiban véletlenül beállott változás következményei voltak. Többször megtörtént, hogy pazarlaskártyán, tőzsdén, vagy lóversenyen való veszteségek miatt kerültek egyes birtokok eladásra, de a legtöbb birtok azért lett felosztva, mert jövedelme az emelkedő földárakkal nem volt arányban. Nagyértékű, de keveset jövedelmező nagybirtokot, különösen a melyet tulajdonosa nem maga művel, hanem haszonbérbe szokott adni, gazdaságilag nem is érdemes megtartani, az tehát előbb-utóbb parcellázásra kerül, a régi tulajdonos jobban jár, ha pénzét, a mint sokan teszik is, jól jövedelmező értékpapírba fekteti. Ily körülmények közt a felosztás alá kerülő birtok száma mindig szaporodik, a mit a rossz viszonyok közt a földbirtokosok nem voltak kénytelenek olcsón eladni, azt szívesen eladják drágán, ha nincs különös okuk vagy hagyományuk, a birtokhoz ragaszkodni. Igen sok vidéken, mint májmeíltetem, az Amerikából küldött pénzen vettek földet a

kivándorlók otthon maradt családtagjai s az még szerencse, hogy így sokakat ez új szerzemény kötött az ő hazához.

Az Alföldön ez ritkán fordul elő, a vevők itt többnyire módosabb gazdák, kik, ha a határban nagyobb birtok kerül felosztásra, felhasználják az alkalmat s igyekeznek «megrakodni.» Szegény ember nem is igen vehet tőlük. Jó földet nem sokáig kell árulni, különösen a hol kicsi a határ; van annak annyi kérője, mint a szép lánynak, így pl. a csongrádmegyei Szegváron három napnál tovább nem igen szokott eladó föld lenni. A kik mostanába vettek, mind jól jártak, mert a folyton emelkedő földárak vagyonos emberekké tettek sok olyat, ki e vétel nélkül csak megmaradt volna a maga valóságában. Már olyan gazda embertől, a ki apjától sokat örökölt, vagy szerencsés vételek folytán megszédte magát, nehezebb földet venni. Egyik jómódú szentesi gazda, mikor cselédei nagyon megbosszantották, azt találta mondani a gazdasági egyletben, hogy készebb minden földjét eladni, de tovább nem vesződik velük. Ennek mindjárt híre terjedt s kezdtek is vevők jelentkezni mindenik darab földjére, de mielőtt a gazdával beszéltek volna, előbb a nagy kapuban pipáló öreg udvaroshoz fordultak felvilágosításait, mi igaz abban, hogy gazduram el akarja adni földjeit. Az öreg egy darabig csak hallgatta a sok beszédet, azután kivette pipáját a szájából s így nyilvánította véleményét: «Nem olyan ember az.» Ebben a vevők megnyugodtak s nem erőltették tovább a dolgot, a gazda már akkorra meg is feledkezett róla, mire fakasztotta a nagy harag. Nagyon megjárta egy másik nagy gazdával, kinek a határban mindenféle voltak kisebb-nagyobb földjei, egy szegényszerű ember, ki földet akart tőle venni. Látta, hogy gazdag szomszédja nagyon elhanyagolja egyik távolabb eső kis darab földjét, felé se néz évekig, úgy hogy azt «majd mindig Parlag Péter bírta». Azt gondolta, hogy tán jót is tesz vele, ha illendő áron megszabadítja tőle. Beállít tehát a gazdához s kérdezi, hogy adná azt a kis földet, mire ez gúnyosan azt felelte, hogy neki előbb meg kellene tanulni, hogy kell földet eladni, ő ezt még nem próbálta, mert eddig mindig csak vett, el nem adott.

Jómódú gazda-ember csak nagyobb vétel kedvéért adja el szerteszéjjel fekvő kisebb földjeit, az eladósodott ember is ragaszkodik földjéhez és csak akkor válik meg tőle, mikor már nem bír vele. A föld eladására sokszor az örökségi osztály ad alkalmat; az Alföldön rendszerint természetben szoktak rajta megosztolni az örökösök, de ha olyan kis darab, hogy arra nem alkalmas, akkor eladják és az árán osztóznak. Ilyen esetben van rá alkalma a szegény embernek, hogy egy-egy darab földet vegyen, vagy ha már van, a magáé közelében még egy darabot megragasszon. Mikor az adás-vétel létrejön, az eladó sok szerencsét szokott kívánni a vevőnek a földhöz, ez viszont azt kívánja, hogy az eladó «hasznos helyre, nagy jó helyre» tegye a föld. árát. Csakhogy többnyire meg van annak ásva a gödre előre, mert nagy részét adóságba kell fizetni.

Mint ezekből kitűnik, a szegény embernek nem áll érdekében, hogy minden termőöld kigazdák kezére kerüljön, mert azoktól nehezebb azután megvenni. De munkát is többet talál a szegény ember az uradalomnál, mint napszámos mint arató s különösen mint gazdasági cseléd. A sok birtokfelosztás egyik rossz oldala, hogy az uradalom gazdatisztjei és cselédei ilyenkor hely nélkül maradnak. A kisbirtokosnak akként kell gazdálkodni, hogy az aratók kivételével ne szoruljon semmi idegen munkásra, főtörekvése és büszke is erre, hogy egész éven át meg legyen napszámos nélkül. Intenzív gazdálkodást, nagy beruházásokat, mezőgazdasági ipart, melyek a népnek munkát adnak, leginkább jól kezelt nagybirtokon lehet találni.

A földbirtokrendszer javítása érdekében mint már több alkalommal kifejtettem,* nem tartom szükségesnek a magán kézen lévő nagybirtokok kisajátítását. Kivétel ez alól a közegelőknek szükséges terület és a községhez nagyon közel eső földek, melyeket, a hol a népnek földje nincs, kisebb részletekben, különösen vetemény földeknek

* A Magyar Társadalomtudományi Egyesület birtokpolitikai szaktanácskozmányának eredményei. Szerkeszti dr. Gaál Jenő. Budapest, 1912. 615. l.

kellene kiosztani, hogy mégis ne a piacról éljen a szegény ember. A kötött birtokok kezelése tekintetében szükséges volna az államkormányt messze kiterjedő jogokkal felruházni, melyek alapján az ilyen birtokok nagy részét a szomszédos községek kisgazdáinak lehetne haszonbérbe adni. A hol a népnek földje nincs, vagy nem elegendő, ott a kötött birtokok egy részét el kellene adni, de a bérletnél, meg az eladásnál gondot kellene fordítani arra, hogy ne csak a nagyobb gazdák vegyenek és haszonbéreljenek, mint az jelenleg a bérbe adásnál és a parcellázásoknál történik, hanem hogy különösen a községekhez közelebb eső földeket kis részletekben, kedvező feltételek mellett a szegény ember is megszerezhesse, ha több évi munkája után annyit megtakarított, hogy földvételbe vagy haszonbérletbe belefolyhat

A kisgazdák, felesek és némi tőkét szerzett mezőgazdasági munkások egyrészét az állam mint telepeseket az ország más vidékein juttathatná földbirtokhoz, mi által a gazdasági állapotok fejlesztésén kívül a magyarság ügyét is szolgálnák. A mai magas földárak mellett ugyanis a telepítést legalább a gyakorlatban teljesen állami feladatnak kell tekinteni. Alig van már az országnak oly része, a hol a parcellázás alá kerülő ingatlant helybeli vevőknek el nem lehetne adni. A parcellázás rendesen jó üzlet, azért történt annyi sikeres birtokfelosztás, bár az évtizedek óta várt új parcellázási törvény még most sincs megalkotva. Ellenben messze földről vinni vevőket mindig sok bajjal járt az eladóra nézve és ha csak a föld nagyon olcsó nem volt, a telepeseknek is sok nehézséggel kellett megküzdeniük, kivált eleinte, míg a gazdasági viszonyokat meg nem ismerték, míg az átköltözés nehézségein és költségein, lakház építésén s az új berendezéssel járó kiadásokon át nem estek. Itt nemzeti szempontból kell állami segítséget adni és a telepítésre fordított összeg kamatozásával nem szabad gondolni, «a telepítés nem lehet 5%-os emberszeretet.» Egyébiránt az államnak bőven megtérül az elmaradt kamat az által is, ha a telepítés folytán virágzó új községek keletkeznek, honnan az állampénztárba nemcsak földadó, hanem a közvetett

adók és egyéb állami jövedelmek minden neme is bőven folyik be. Az állam a maga birtokait a folyó árnál olcsóbban, leltári áron bocsáthatja a telepesek birtokába és még ha a telepítés céljaira az állami „ birtokok kiegészítésére magánosoktól kénytelen drága földet venni, akkor is a maga nagy hitelével segítségére jöhet a telepeseknek s a föld árának törlesztését olcsó kamatú pénzzel eszközölve, a vétel drágaságát enyhítheti. Fontos, hogy az újabb állami telepítések az eddigi tapasztalatok felhasználásával a telepesekre nézve leggazdaságosabb módon történjenek az eleintén elkövetett hibák kikerülésével.* Az ismertetett gazdasági ágakon kívül, melyekben a szegény ember mint önálló termelő működik, nagyon fontos rá nézve is a mezőgazdaság általános fejlődése, virágzó állapota. A mezőgazdaságnak újabban nyújtott vámvédelem nagy és áldásos hatása e tekintetben már is mutatkozik, mind a gabona, mind a jószág ára jelentékenyen emelkedett, minek folytán a gazda haszonnal üzheti a legkülönbözőbb művelési ágakat, a mi viszont intenzív gazdálkodásra, nagyobb befektetésekre buzdítja. Sok még a tenni való a birtokok felszerelése, jobb gazdasági eszközökkel való ellátása, műtrágyák alkalmazása tekintetében, mert földművelésünk nagyon el van maradva más országok mezőgazdasága mögött; átlagterméseink jóval alacsonyabbak és termelésünk még mindig nagyon egyoldalú. Minél változatosabb a mezőgazdasági termelés, annál biztosabb az átlagos kedvező eredmény, másrészt annál több munkást foglalkoztathat a mezőgazdaság és annál egyenletesebben oszlik meg a munka egész éven át. Ez teszi leginkább lehetővé azt is, hogy a gazdák jobb bért adjanak cselédeknek és hogy a mezőgazdasági munkásokat is jobban fizethessék. Az utóbbi évek jó termései folytán is több volt a munkaalkalom s ez is emelte a munkabéreket. Nagyon kívánatos volna, ha ezen kedvező viszonyok állandóan megmaradhatnának, akkor a szegény ember sorsa Magyarországon elég tűrhető lenne és fokozatosan javulna,

* Erről bővebben szól *Telepítési ügyünk* című füzetem. Budapest, 1899.

megélhetne itthon dolga után s nem kellene messze idegenbe menni, hogy munkát találjon. Ezért mindent meg kell tenni, hogy elég munkája és tisztességes keresete legyen a szegény embernek. Eddig, amennyiben a törvényhozás a mezőgazdasági munkásokkal foglalkozott, leginkább a visszaélések megszüntetése, rendes szerződések kötésének megkívánása és a munka zavartalan lefolyásának biztosítása volt a törvényhozás célja. Ezen helyes és szükséges törekvések, mint a tapasztalat mutatja, csak vészben sikerültek. Így pl. a kubicosoknak távoli munkára való szerződtetésénél még mindig sok a visszaélés. Nem is lesz rend addig, míg a vállalkozót nem kötelezi a törvény arra, hogy ott, a hol a munkásokat szerződteti, a hatóságnál letétbe helyezze a munkások visszaszállításának költségeit, az esetre, ha a munka nem olyan, mint a milyennek állította. Szükséges volna a külföldi államokkal szerződést kötni a vándormunkások érdekében, mert most mind Ausztriában, mind Németországban nagyon önkényesen bánnak velük; a munkaadóval szemben a hatóság nem védi és sokszor minden igaz ok nélkül haza toloncoltatja őket. Az arató munkásoknál is van elég pótolni és javítani való. A kisgazdák többnyire csak közvetlen aratás előtt fogadnak részest, akkor is csak kevesen kötnek hatóság előtt szerződést. Ezt leginkább a törvényben kötelezett biztosíték kikerülése végett teszik, de ha már kötnek is szerződést, abban oly csekély minimum van megállapítva, hogy csak épen hogy benne legyen, de ha a vetés megromlik, az komolyan biztosítéknak nem tekinthető. Mások a hatóság előtt kötött szerződésben elég nagy biztosítékot adnak, de kevés részest fogadnak, tehát túlságos sok aratni való jut egy kaszára. Ha a vetés nem jól érik s a búza megszorul, a munkások nagyon csalódnak, ha pedig sok dőlt vetés is van, majdnem lehetetlen, hogy learassanak rendes időre. Ehhez járul, hogy ilyenkor marokverőt sem kapni vagy csak túlmagos bérért, mely keresetük jelentékeny részét elviszi. Így ez évben is, a kik későn állottak el részeseknek, csupán aratásra, tehát berakodás és cséplésen kívül hatvan koronát voltak kénytelenek a marokverőknek fizetni, körülbelül kétannyit, mint a mennyi ezelőtt csak pár évvel

is a marokverők bére volt. Ha pedig a búza jól érik és nem szorul meg, akkor meg az a baj, hogy elszór, a hol túlságosan sok jut egy kaszára. Miután pedig az aratási szerződésben az is benne szokott lenni, hogy hány munkanap alatt kell learatni, a gazda napszámosokat fogad ilyenkor, mi által az ő érdeke a részesekekével összeütközik, ez pedig sokszor czivakodásra és perre ad okot. E részben a törvény nagyobb gazdaságokra nézve jobban bevált, mint a kisebbekre nézve. Az uradalmak még a tél folyamán szerződnek az aratókkal s ha a helybeliekkel nem tudnak megegyezni, idegenből hozatnak. Itt is van visszaélés elég, ugyanis az uradalmaknál a törvényben kötelezett legkisebb munkabér sokszor nem terményben, hanem pénzben van megállapítva, holdankint körülbelül tíz koronában. A munkás ezt azon hiszemben fogadja el, hogy erre úgy sem kerül a sor. Pedig uradalmaknál még gyakrabban megtörténik, hogy a búza ledől, mert a gözekével szántott s jól trágyázott földekben ez igen gyakran megesik, ha az időjárás kedvező. A dőlt vetés ritkán érik be jól, a búza többnyire megszorul, kivált ha a rozsda meglepi, máskor meg a gyom növi fel, úgy hogy az aratás igen nehéz és háládatlan. Ilyenkor tehát sokkal több munkás kell, azért a munkabér is nagyon emelkedik, tíz koronás napszám aratásért nem ritkaság. Ha a cséplés korán kezdődik, a jó napszám megmarad, pedig erre a munkára már gyengébb, öregebb emberek is alkalmasak. Most nyáron is öt-hat korona napszámot kért olyan ember is, ki egy zsák búzát az életéért sem tudott volna odább tenni. Az aratási munkabeszüntetések mindig a dőlt vetés miatt keletkeznek, ha ritka s apró a gabona, soha sincs aratási strike. Ha most már csak nehéz az aratás, de a búza nem hibásodott meg túlságosan, akkor a munkaszüntetések, kölcsönös jóakarattal, esetleg hatósági beavatkozás segélyével valahogy csak elkerülhetők s az érdekellentét kiegyenlíthető. Ha azonban a dőlt búza nagyon meg is szorul s a kalászkok jóformán üresek, nincs emberi hatalom, mely az aratókat arra kényszerítse, hogy a gabonát a szerződésben kikötött biztosítókért learassák. Nem használ ilyenkor sem a munkások bebörtönözése, sem semmiféle munkástartalék, mert azok

ruthén munkások azt ugyan le nem aratják. Szerencsére 1897 óta erre nem került a sor, bár több olyan esztendő volt, mikor a veszedelemhez közel állottunk. Segíteni csak oly módon lehetne, ha a törvény azon rendelkezése, hogy az aratási szerződésben a munkásoknak minimumot kell biztosítani, ki lenne egészítve azzal, hogy az egyes esztendők termésviszonyai szerint és annak tekintetbe vételével, hogy talpon álló-e a vetés, vagy le van dőlve s mily mértékben van megromolva, a hatóság állapíthassa meg, hogy mennyi lehet a legcsekélyebb kereset, melyet vidékenkint az aratók részére biztosítani kell és az sohasem pénzben, hanem mindig gabonában volna megállapítandó. Az arató munkásokat különben új veszedelem is fenyegeti az aratógépek képében. Már az 1897. évi munkaszünetés idején kezdtek az uradalmak és a nagyobb gazdák aratógépeket beszerezni, azonban csak néhány évig használták s inkább csak ijesztgetésül, vagy szükség esetére való segítségül tartották, néhol pedig a munkásoknak odaadták használatra és volt rá eset, hogy a gazda ezért egy vagy két emberre eső részt kapott vissza. A munkások őszinte csudálkozással nézték az aratógép munkáját, «már ott jócskán lehetett a kalap alatt, a ki ezt kitalálta», így beszélgettek s csak az előrelátóbbak zúgolódtak, hogy már az aratás is elveszik a szegény embertől. Nem is ok nélkül aggódnak, mert most már a kiscgazdák veszik tömegesen az aratógépet s ezek közül sokan már nem is fogadtak részt, hanem cselédeikkel s egy-két átalos munkással, vagy napszámossal arattak le.

Hódmezővásárhelyen száz aratógép is elkel egy évben. Szentesen is elkel az idén harminczon felül. Az aratógépek most már jobbak, tökéletesebbek is, különösen a Deering-féle aratógépet dicsérik a gazdák, mely egy nap alatt tizenöt kis hold búzát is learat, ha váltott lovak húzzák. Tehát a helyzet úgy alakul, hogy mi drága pénzen beszerezzük az amerikai aratógépeket, ezek a legfontosabb mezőgazdasági munkánál, az aratásnál feleséggé teszik munkásainkat, kik eddig egész évi kenyerüket az aratáson szokták megkeresni; a munka és kenyér nélkül maradt

szegény ember pedig mit tehet egyebet, ki fog vándorolni Amerikába. Bizony igaza volt Návay Lajosnak, a magyar képviselőház volt elnökének, mikor egyik gazdasági gépek túlzott használatára ellen. De ha már ez a fejlődés rendje és kikerülhetetlen az aratógépek elterjedése, úgy legalább volna bennünk annyi élelmesség, hogy hazai gyártmányú aratógépeket használjunk, akkor legalább a feleslegessé vált mezői munkák helyett a gépgyárak foglalkoztatnának itthon több ipari munkást. Láttam működésben a magyar államvasutak gépgyárának Ideal nevű arató gépét és mondhatom, tökéletes munkát végzett. A mezőgazdasági gépek gyártása terén nem lehet mondani, hogy az osztrák ipar nyomja el gyáriparunkat, sőt egy kis ügyességgel és czéltudatos tevékenységgel Ausztriát is mi láthatnánk el mezőgazdasági gépekkel. Az amerikai mezőgazdasági gépeket magas vámok segítségével lehetne kiszorítani; úgy kell cselekednünk, mint az amerikaiak tettek, kik a legmagasabb védvámok alkalmazásától sem riadtak vissza, mikor zsenge iparuk megvédéséről volt szó. Itt mellékesen megjegyzem, hogy az északamerikai Egyesült-Államok részéről valami veszedelmes megtorlástól, vámháborútól nem kell tartanunk, ha egyes gazdasági gépek behozatali vámját, melyek jelenleg nagyon kezdetleges módon, súly szerint vannak megállapítva, felemeljük is, mert az Osztrák-Magyar Monarchia, s különösen Magyarország aránytalanul nagyobb értékű árut hoz be az Egyesült-Államokból, mint a mennyit oda kivisz. Legfeljebb a Magyarországból való kivándorlást korlátozhatják az Egyesült Államok, ezzel pedig nagy jót tesznek velünk. Bármily nagyfontosságú a mezőgazdaság virágzó állapota a munkásnép megélhetésére nézve és bármily nagy annak fejlődési képessége, mégis be kell ismerni, hogy a szegény embernek a távol jövőben is állandóan munkát adni s ezzel sorsát biztosítani, gyarapodásának s fejlődésének alapját megvetni másként nem lehet, mint új foglalkozási ágak életbe léptetése, új kereset módok megnyitása által. Különösen téli munkát kellene biztosítani a munkásoknak, mert télen a mezőgazdasági munka, a cseléd-

ség teendőit kivéve, teljesen szünetel és sok százezer munkás akaratlanul is tétlenségre van kárhozatva. E tekintetben rosszabbul állunk, mint hajdanában, mikor még a házi ipar téli foglalkozást nyújtott a népnek. Ma már az Alföldnek különösen a magyarság által lakott vidékein alig található valamelyes házi ipar. Ennek nagy részben népünk számító természete az oka, mely mindig azt nézi, hogy hány napszám van valami munkáján, a szerint várja annak jutalmát. A házi ipar pedig sohasem volt valami nagyon hasznosító, ma sem az, mert termékeit a rájuk fordított munkához képest csak nagyon olcsón lehet értékesíteni, «se ingyen, se pénzért» pedig népünk nem szeret dolgozni. Inkább készen veszi meg a szükséges iparczikket, különösen mióta a cselédség bérét, a mezőgazdasági munkások napszámját mindinkább készpénzben fizetik s más forrásból is sokkal több pénz forog a nép közt, mint hajdanában.

A legtöbb házi ipari terméket az olcsóbb gyáripari cikkek versenye teljesen kiszorította a használatból. így a magyar nép egészen elszokott a házi ipartól s olyankor sem üzi azt, mikor semmi más foglalkozása nincs, de ha akarná sem tudná folytatni, mert már nem is ért hozzá. A legfontosabb házi iparnak, a kenderfonásnak nyers anyaga is hiányzik, pedig sok kendertermesztésre alkalmas jó föld van az országban, kenderáztatóknak pedig a folyók holt medrei szinte kínálóznak. A kenderfonást csak akkor lehetne ismét meghonosítani, ha előbb a kendertermelés ismét lábra kapna az Alföldön. Ehhez azonban első sorban kellő vámvédelem szükséges, mert a kendert jelenleg vámmentesen lehet behozni a monarchiába; hoznak is sokat Oroszországból és a Balkán államokból. — Sokat használhat a kendertermelés népszerű ismertetése és a tervezett szegedi magosabb kendertermelő iskola felállítása is. Újabb időben, mióta az összes iparczikkek ára tetemesen növekedett, igen sokra megy az a pénz, mely tőlünk olyan dolgokért, melyeket házi ipar útján is elő lehetne állítani, a külföldre kiszivárogo és ez is egyik oka annak, hogy kereskedelmi mérlegünk állandóan passív. Ezért nagyon is érdemes házi iparunkat ott, a hol a talaj alkalmas és a körülmények megengedik, újra szer-

vezni, a hol pedig a régi házi iparnak valami maradványa van, különösen a hol értékesebb vagy művészesebb dolgokat állít elő a nép, áldozatok árán is fenntartani, így például az agyag és fazekas ipar, a torontáli szőnyeg, a kalotaszegi varrottas, a mezőkövesdi és pozsonyvidéki hímzések, a csetneki, halasi csipkeverés, a körösfői bútortipar és más hasonló házi ipari cikkek készítői mind sokkal nagyobb támogatást érdemelnének, mint a milyenben részük van. A gyékényfonás és gyékénykosárfonás, a kaszkötés és vesszőfonás is szép jövedelmet ad a népnek; az a jó oldala is meg van, hogy téli foglalkozás. Némely helyen, folyók mentén, hol a gyékény és a nemes fűz megterem, valósággal népies iparrá fejlődött, habár csak helyi jelentősége van. Ilyen például a tápéi gyékényfonás Csongrád vármegyében, a melylyel a falu apraja-nagyja egész télen át foglalkozik s jóformán ebből él az egész község, másutt közönséges fűzfashából gyümölcs és szőlőszállításra alkalmas kosarakat készítenek, a mire mostanában mindig nagyobb szükség van. Újabban nagyobb gondot kezd a kormány is a házi ipar fejlesztésére fordítani, így a Székelyföldön, hol a házi iparnak igen sok ága van elterjedve, az állami kirendeltség tíz marostordamegyei községben állított fel kosárfonó tanfolyamokat, meghonosította a gyékényipart és a czérnagombkészítést is. Az Alföldön pedig az újonnan létesítendő népházakban kosárfonásra s más házi ipar készítésére is fogják oktatni a népet. A házi iparnál még nagyobb jelentősége van a mezőgazdasági iparnak, melynek feladata volna, hogy a mi az országban megterem, itthon legyen iparcikké, vagy legalább félgyártmányná feldolgozva. A mezőgazdasági ipar néhány ága már is szépen ki van fejlődve Magyarországon, hiszen a virágzó malomipar is bizonyos tekintetben mezőgazdasági ipar, azonkívül a dohánygyárakat és a cukorgyártást is ide lehet számítani. A mezőgazdasági szeszgyárak, serfőzők is nagy jövőre hivatott ágai a mezőgazdasági iparnak.

Kívánatos volna a húsfeldolgozó-gyárak és általában az élelmiszer-ipar állami támogatása is, a beözönlő külföldi termékek feleslegessé tétele és a kivitel előmozdítása végett.

Igen fontos volna még a gyapjúnak és a kendernek idehaza való feldolgozása is, mert éppen a szövött-font árúkból van legnagyobb értékű, négyszáz millió koronát meghaladó behozatalunk, melynek túlnyomó nagy része Ausztriából származik. Szükséges volna több állami nagybirtokon gyárakat állítani a gyapjú s a kender feldolgozására, oly módon, mint a hogyan Mezőhegyesen cukorgyár működik.

A nagybirtokosoktól is meg lehet kívánni, a hitbizomány birtokosától pedig egyenesen meg kell követelni a mezőgazdasági ipar nagyarányú felkarolását. Az utóbbiaknál szükséges volna törvény által biztosítani a birtok javítására szükséges befektetéseket, nehogy a haszonélvező, mint arra számos példa van, a földbirtokot a közvagyonosodás, de különösen a mezőgazdasági munkások kárára is, nagyon elhanyagolja. A hitbizományi és alapítványi birtokok tiszta jövedelmének jelentékeny részét szintén törvényes intézkedés alapján a mezőgazdasági ipar körébe tartozó gyárak létesítésére és fentartására kellene fordítani.

A mezőgazdasági ipar terén feltétlenül versenyképesek vagyunk az ausztriai iparral, mert a nyersanyag olcsósága kiegyenlíti azt, a mivel más tekintetben rosszabb helyzetben vagyunk. Más iparágakat természeti fekvésük véd meg a külföldi versenytől, például a bányák termékeinek, az erdőségek fainak feldolgozása nagyrésztben a helyszínén történik; a dolog természete adja meg az iparnak a védelmet az építkezési iparban is, ez teszi a téglákat, fűrészgépeket versenyképesé. A kisipart pedig az védelmezi, hogy a fogyasztók itt közvetlenül megrendelhetik, a mire szükségük van. A természeti erőket is jobban ki lehetne használni, mint eddig; a vízfolyás, a szél ereje, különösen a vizesések ereje sok vidéken az ipar fejlődésének biztos alapja lehetne. Most pedig újabb természeti kincscsel, a földgázzal gazdagodott az országnak épen azon része, a hol az ipar fejlesztése legkönnyebben lehetséges, de leginkább szükséges is, mert Erdélyt megmenteni és állandóan biztosítani a magyarság számára az ipar van hivatva. Élhetetlenségünk szomorú bizonyítéka, hogy a földgáz még mindig csak csodatünetemény nálunk,

a helyett, hogy iparilag felhasznált természeti erő volna. Sok iparágban nem annyira a tőke hiánya, mint inkább a szakértelem hiánya tesz bennünket az osztrák gyáriparral való versenyre képtelenné; a hol a kellő hozzáértés meg van, azok az iparágak virágzanak s jól fizetik munkásaikat. A szakértelem hiánya teszi, hogy kevés a vállalkozó szellem, mert nem bátorkodnak ismeretlen talajra lépni, új foglalkozást kezdeni; a közmondás is arra tanít: «járt utat a járatlanért el ne hagyd». Ez a főoka, hogy az ipar számos ága nálunk nem fejlődik eléggé és még a fogyasztás emelkedésével sem tud lépést tartani.

Az osztrák ipar nagy előnyben van a miénk fölött az által is, hogy a gyárakban történt nagy befektetések ott már túlnyomó nagy részben amortisálva vannak, míg a mi gyárainknak ezt még ezután kell letörleszteni. Nagy baj a jól kiképzett, begyakorlott gyáripari munkások hiánya és Ausztria iparának nagy könnyebbsége, hogy munkásai már benne születtek abban a foglalkozási ágban, zsenge korokban megszerzik s talán öröklik is a hozzá való képességet, ügyességet. Az ipari pályákra nálunk is már gyermekkorától fogva nevelni kell a munkást. A földművesből ugyanis ritkán lesz jó gyári munkás, de a gyermekeiből igen. A szegény ember a gyári munkás életmódját különbnek tekinti a maga soránál és szívesen adja gyermekeit gyári munkásoknak. «Légy különb apádnál» így szól a szegény ember, ha fiai jövőjére, előmenetelére gondol, őket az életben «megindítja», valami pályára adja, kitzűzött céljuk elérésére buzdítja. Népünkben meg van a hajlandóság az ipari pályákra. Sok kiscgazda fiából lesz iparos, még gyakoribb eset, hogy nagyobb gazdák, kik cséplőgéppel dolgoztatnak, egyik fiukat gépészsze képeztetik ki. Szegény ember kis fia is sokszor emlegeti cséplés idején, hogy gépész úr szeretne lenni. Nagy jelentősége volna az iparnak a tekintetben is, hogy a mezőgazdasági munkások népfellegét felvenné. Hasonló módon hat a városok fejlődése is, melyek népességét a vidékről beözönlő s ott könnyebb és biztosabb életmódot találó mezzei munkások nagy mértékben szaporítják. A gyáripar másik nagy haszna volna, hogy a munkásokat

az évszaktól függetlenné tenné s így az egész évre egyenletesebben elosztaná és állandósítaná a munkabért. Egyes iparágakban, a hol ezt a dolog természete megengedi, a munka zömét télen kellene végeztetni, a mint ez a cukorgyárakban jelenleg is szokásban van és a mezőgazdasági ipar más ágaiban is lehetséges.

A magyar ipar fejlődése és térfoglalása csak fokozatosan lépésről-lépésre történhetik; az első lépésnek a mezőgazdasági ipar felvirágzásának kell lenni. A külön vámterületért való harcz szerintem nem az igazi útja a hazai ipar megteremtésének. A vámterület kettéosztása következtében még ha az Ausztriával való vámháborút sikerülne is kölcsönös engedékenységgel valahogy elkerülni, oly súlyos vámokkal lennének mezőgazdasági terményeink megterhelve, melyek azok értékét, illetőleg itthoni árát jelentékenyen leszállítanák. A magyar gabona ára nem lehetne magasabb Ausztria egyes piacszain, mint a mennyiért az orosz, román és szerb búza ott kapható lenne s így az áralakulás nem annyira saját termésünk sikerétől, mint inkább ezen országnak termésétől függne. Az állatokra és állati terményekre eső vámok, vala- mint a szerb sertés, a román, orosz és szerb marha versenye folytán a jószág ára is rohamosan csökkenne és állattenyésztésünket jelen alakjában és terjedelmében lehetetlen volna fenntartani. Mindezek folytán a föld jövedelme, akár haszonbérbeadás, akár házi kezelés mellett az eddiginél jóval kevesebb lenne, a mi a földárak jelentékeny csökkenését okozná. Ezt pedig nyomon követné a záloglevelek értékének megingása, azoknak külföldről való visszaözönlése s a földhitel teljes megszűnése. A vidéki pénzintézetek, melyek földbirtokra másodhelyen hiteleztek és mezőgazdák váltóit leszámították, létükben volnának veszélyeztetve és általános pénz- és hitelválság bekövetkezése egyáltalán nem lenne valószínűtlen, kivált ha ugyanakkor Ausztriában az ipar a magyar fogyasztás veszélyeztetése miatt válságos helyzetbe jutna. Ily körülmények közt nagyon is kérdéses, hogy a vámsorompók felállítására esetére várt ipari fellendülés bekövetkeznék-e hamarosan, mert ahhoz kedvező gazdasági és hitelviszonyok és vásárlóképes, nem pedig gazdasági tönk

szélén álló népesség kellene. Igaz, hogy gyári munkásaink száma s ezzel együtt a belföldi fogyasztás emelkednék, de korántsem oly mértékben, hogy ez az ausztriai fogyasztás elmaradását kipótolhatná. A koalíciós kormány iparfejlesztő programja kapcsán közzétett adatok szerint ahhoz, hogy egész belföldi szükségletünket a hazai ipar láthassa el, a mi minden bizonynyal vámháborúra vezetne Ausztriával és a mezőgazdasági terményekre megtorló vámok kivetését okozná, összesen 438 új gyár kellene 145,000 munkással. Ha figyelembe vesszük is, hogy ezek részben családos emberek volnának, akkor is Magyarország húsz millió lakosságához képest ez a fogyasztásnak oly csekély emelkedésével járna, mely nem lenne képes mezőgazdasági terményeink árát fentartani s a mezőgazdaság részére innen várt segítség csak annyi lenne, mint éhes embernek egy eperszem.

A gyáripar felvirágoztatása kedvéért a már virágzó mezőgazdaságot tönkretenni nem lehet helyes. A sokszor vitatott ellentét a mezőgazdaság és ipar érdekei közt valójában nincs is meg. Ezt már az is bizonyítja, hogy jó termések után rendszeren nagy ipari fellendülés, gyenge termések után hanyatlás szokott következni. Sőt inkább a hazai ipar fejlődésének első feltétele a földművelés virágzása, a mi vámvédelem nélkül lehetetlen. Ha a földművelő szegény, nem költhet másra, mint a mi nélkülözhetetlen, ha pénze bőven van, ő az ipari termékek legjobb vásárlója. A hódmezővásárhelyi polgár szerint: «Jó mód az embert kivasalja, ki is fényesíti». A nélkülözéshez szokott embereknek lassankint bizonyos igényeik támadnak, ha módjuk van az eddiginél jobb, kényelmesebb életmódot folytatni. Jobb módú gazdáktól sűrűn lehet hallani, hogy sokkal több a kiadásuk, közterheik is nagyobbak, de sokkal jobban is élnek, mint apáik. A magyar ipar fejlődésének első, még a kivitel lehetőségénél is fontosabb feltétele a földművelés fejlődése, egyik épen nem agrárius irányú közgazdasági írónk véleménye szerint, ki azt is megállapítja, hogy ez az előfeltétel vámvédelem nélkül meg nem állhat.*

* Neményi Bertalan: *A magyar nép állapota és a kivándorlás*. Budapest. 1911.

A vámvédelem nemcsak a földművelésnek, hanem az iparnak is javára szolgál; abban a mi iparunk az osztrák iparral egyenlően részesül s a mint a tapasztalás mutatja és az ipar jelenlegi kedvező fejlődési menete is bizonyítja, lassan bár, de mégis csak haladhat. Fejlődésének gyorsítására meg kell teremteni, illetőleg javítani a virágzó ipar előfeltételét, a jó és olcsó közlekedést. A vasúti hálózat fejlesztése, a főbb vonaloknak második sínpárral való ellátása, a folyamoknak minél több helyen való áthidalása, műútak építése országszerte, de főképen a vízi utak rendezése és csatornák építése az erre alkalmas eszközök. Újabbban jelentékeny összegeket áldoz az állam olyan ipartelepek segélyezésére, melyekben Magyarországon eddig egyáltalában nem, vagy csak csekély mennyiségben gyártott iparcikkeket készítenek. A segélyezés jelenlegi rendszere azon fogyatkozásban szenved, hogy az állam eszközeivel meg nem győzi, ha mindenféle iparágon egyszerre akar segíteni. Egyes iparágakra kellene magát vetni az iparfejlesztési törekvésnek, főleg a szövő-fonóiparra, mert ennek gyártmányaiért megy ki legtöbb pénz az országból. Inkább a már működő gyárak fejlesztésére, melyek eddig is megálltak a maguk lábán, kellene a rendelkezésre álló pénzt fordítani, mint azt kétes értékű kísérletek támogatásában elforgácsolni. «Völgyről a halomra», így jelöli meg a magyar nyelv a kilátástalan, felesleges munkát, ennek olyanforma az értelme, mint annak a németből fordított mondásnak: Dunába vizet hordani. A feneketlen zsákot és a sok üres zsebet nem lehet megtölteni, nyelik azok a pénzt, mint a homok a vizet.

Csak öntudatos, minden alkalmas eszközt felhasználó czélszerű intézkedések által érhet el az állam számottevő sikert, mind a hazai ipar felvirágoztatása ügyében, mind a kivándorlás elleni küzdelemben. Legnagyobb eredményt olyan alap megteremtésétől és állandó nagyarányú segélyezésétől várook, melynek feladata volna a kivándorlás csökkentésére alkalmas intézmények létesítése, üzembehozása. Az ország egyes vidékein más-más a helyzet; a különböző gazdasági viszonyok, a felismert bajok és hiányok mutatják meg, milyen intézkedésekre van szükség, hogy lehet a nép sorsán

javítani. Ezen vállalatok üzleti alapon állanak és állandóan működve, tartós kereseti forrást biztosítanak a munkás-népnek; ebben különböznék ezen közgazdasági alap működése más állami támogatástól. Miután a befektetett tőke nagy kamatoztatása nem lenne feltétlenül szükséges, ezen vállalatok oly téren is helyt állhatnának, a hol a magántőke nem versenyképes. Évenként tíz millió koronás rendes állami hozzájárulással ellátott alap igen sokat s évről-évre mindig többet tehetne a népjólét emelésére és mindig több embert tarthatna itthon megélhetésének biztosítása által. Nagy pénz ez kétségkívül, de aránylag nem olyan sok, ha meggondoljuk, hogy állami költségvetésünk egy évtizednél nem sokkal több idő alatt megkétszereződött, ma már úgy a bevételek, mint a kiadások összege elérte a két milliárdot, ha figyelembe vesszük, mily temérdek pénzt nyel el évenként a hadsereg, mennyi kellett a tisztviselők fizetésének javítására, rendezésére. Minden néposztály érdekében nagy áldozatokat hoz az állam, de a szegény ember érdekében még vajmi kevés történt. Kis eszközökkel, pusztá jóakarattal a népen nem segíthetünk s a kivándorlást meg nem szüntethetjük. Pedig a kivándorlás elleni sikeres küzdelmet a nemzeti becsület s a nemzeti érdek egyformán megköveteli. Jóakarathiányáról eddig sem panaszkodhatott a nép: sok szép ígéret történt boldogítására, de az legtöbbször csak szó maradt; most már tettek kellene, mert csak azok segíthetnek.